

વિચાર

અનુક્રમ

૧ સંપાદકીય

૨. વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ
ગરીબો પર વૈશ્વિકીકરણની
પ્રક્રિયાની અસર

૩. મંતવ્ય

વિશ્વ બેંક દ્વારા સહાય પામતી
પરિયોજનાઓમાં સ્વૈચ્છિક
સંસ્થાઓની ભૂમિકા

૪. આપના માટે

યુ.એન.ડી.પી.ના માનવ
વિકાસના આંકનું વિવેચન

૫. આપણી વાત

સ્થાનિક જૂથોનું મહામંડળ :
આજીવિકાની યોજનાઓને
ચિરંજીવ બનાવવાનો માર્ગ

૬. સાંપ્રત પ્રવાહો અને આગામી કાર્યક્રમો

૭. સંદર્ભ સાહિત્ય

સંપાદક ટીમ :

દીપા સોનપાલ
મુરલી શ્રીનિવાસ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે
મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ
સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

ઉદારીકરણનો લાભ ગરીબોને કેટલો ?

દુનિયાભરમાં વિકાસ અંગેના સિદ્ધાંતવિદોએ એમ સ્વીકાર્યું છે કે હાલના ઐતિહાસિક તબક્કે મુક્ત બજારલક્ષી અર્થતંત્ર જ આર્થિક વૃદ્ધિનો એકમાત્ર માર્ગ છે. લેટિન અમેરિકા અને આફ્રિકાના ભૂતકાળના અનુભવો તથા તાજેતરના અગ્નિ એશિયાના અનુભવોને જોતાં એમ જણાય છે કે વિશ્વ બેંક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ દ્વારા સૂચિત પગલાંની ગરીબો અને વંચિતો ઉપર ભારે વિપરીત અસર પડે છે તે પણ સ્વીકારાયું છે. આને આધારે વિકાસ અંગેના નિષ્ણાતો અને અર્થશાસ્ત્રીઓ માનવીય ચહેરા સાથેની ઉદાર આર્થિક નીતિની હિમાયત કરી રહ્યા છે. નીતિવિષયક દસ્તાવેજો ઉદાર વ્યાપાર અને મુક્ત બજારની સાથે સાથે સામાજિક સેવા ક્ષેત્ર ઉપર પણ ભાર મૂકે છે. પરંતુ માનવીય ચહેરા સાથેના ઉદારીકરણની આ આધુનિક વિચારધારા વાસ્તવિકતામાં પરિણમી નથી.

વ્યાપાર નીતિઓમાં ઉદારીકરણ અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં પરવાના રાજના અંતને જોતાં આપણે એમ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વનો જેવાં પ્રાકૃતિક સંસાધનો અને ખાણકામ વિષયક નીતિઓ પર અંકુશ રહે તેવી નીતિઓ અને સંસ્થાઓનું પુનર્ગઠન આ પ્રયાસોથી થઈ શક્યું નથી. જે એક મહિલા ગૌણ વન પેદાશ એકત્ર કરે છે તેને તેની વસ્તુ વન વિકાસ નિગમને વેચવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. અને ત્યાં વસ્તુના ભાવ બજારને બદલે રોજિંદા વેતનને આધારે નક્કી કરાય છે. આ ઉદાહરણ એવો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે કે શા માટે ગરીબ લોકોનાં આર્થિક સાહસોને ઉદારીકરણની પ્રક્રિયાનો લાભ મળતો નથી. વૈશ્વિક સંદર્ભમાં લીમડો, હળદર અને બાસમતી ચોખાના પેટન્ટ અંગે ચાલતા સંઘર્ષો સાંભળી રહ્યા છીએ ત્યારે આ ગરીબ લોકોની નવીનતમ શોધોનું દસ્તાવેજીકરણ કરવાની કોઈ સંસ્થાકીય વ્યવસ્થા કે ટેકો ઉપલબ્ધ નથી. અમદાવાદમાં 'સૃષ્ટિ' સંસ્થાનો 'જ્ઞાન' પ્રોજેક્ટ આવું એક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે અને તેવા અનેક પ્રયાસોની આવશ્યકતા છે.

ઉદાર બજારલક્ષી અર્થતંત્રમાં સરકારી ખાતાંઓ કે ખાનગી ઉદ્યોગ ગૂહો મહાકાય આર્થિક પરિયોજનાઓનો અમલ ગરીબો પર તેની કેવી વિપરીત અસર પડશે તેને ધ્યાનમાં લીધા વિના જ કરે છે. જાગૃતિ અને લોકકેન્દ્રી આંદોલન ઊભું કરવાની જરૂર છે કે જે આ વિપરીત અસર જન્માવતાં પરિબળો અને નીતિઓને ખાળવા તેમની સામે પોતાનો અવાજ ઉઠાવે.

પ્રથમ તો આ વૈશ્વિક પરિબળો પાછળના રાજકારણને સમજીએ અને પછી એમનો સામનો કરવા સામૂહિક પ્રયાસ કરીએ. આ અંકમાં અમે અમારા વાચકોને વૈશ્વિકીકરણનાં કેટલાંક પાસાં વિશે માહિતગાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને એવી આશા રાખીએ છીએ કે પ્રાદેશિક સ્તરે તેને વિશે ચર્ચાનો આરંભ થશે.

અલગ-અલગ ક્ષેત્રોના અનુભવોની આપલે થાય એ 'વિચાર'નો એક મુખ્ય હેતુ છે.

આ અંકથી અમે ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર દ્વારા તૈયાર કરાયેલી પૂર્તિ સામેલ કરીશું. આ પૂર્તિ મુખ્યત્વે: કુદરતી સંસાધનોને લગતા કાર્યક્રમો વિશે તથા આવા કાર્યક્રમોમાં થયેલા અનુભવોની ચર્ચા કરશે. આશા છે કે અમારો આ નવો પ્રયાસ વાચકોને ગમશે.

'અલગ-અલગ ક્ષેત્રોના અનુભવોની આપલે થાય એ 'વિચાર'નો એક મુખ્ય હેતુ છે.
'વરણસ્થાવ વિચાર સપોર્ટ સેન્ટર'ના
અંકોની એક અલગ
પૂર્તિ સામેલ છે.

ગરીબો પર વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાની અસર

પ્રસ્તાવના

૧૯૮૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯૯૦ના દાયકામાં વિશ્વમાં અર્થતંત્રમાં બનેલી ઘટનાઓનું વિહંગાવલોકન વૈશ્વિકીકરણનો ખ્યાલ અને તેની અસર સમજવામાં ઉપયોગી થશે. ૧૯૮૦ના દાયકાનાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ જર્મની એક થઈ ગયાં અને પૂર્વ યુરોપના લોકશાહી દેશોએ મૂડીવાદી વિચારધારા અપનાવવાની તૈયારી બતાવી. ૧૯૯૦ના દાયકાના આરંભમાં સોવિયેત સંઘનું વિભાજન થયું અને સમાજવાદી દેશોનું પતન થયું. અનેક વિદ્વાનોએ સામ્યવાદના પતનને 'ઈતિહાસના અંત' તરીકે ઓળખ્યું. એને લીધે વિકાસના રાજ્યકેન્દ્રી નમૂનામાંની શ્રદ્ધા પણ ઘટી. પરિણામે, મૂડીવાદી બજારલક્ષી અર્થતંત્ર ઝડપી વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટેના ઉકેલ તરીકે ગણાવા લાગ્યું. આ ઘટનાઓ બની રહી હતી ત્યારે તો મૂડીવાદી દેશોમાં પણ મંદી પ્રવર્તતી હતી. ૧૯૯૦ અને ૧૯૯૧માં મૂડીવાદનાં કેન્દ્રો ગણાય તેવાં અમેરિકા, બ્રિટન અને કેનેડામાં તેમના ઘરઆંગણાના કુલ ઉત્પાદન (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ-જીડીપી)માં ઘટાડો થયો હતો અને બેકારીનો દર વધ્યો હતો. જાપાન, જર્મની અને ચીન જેવા ત્રીજા વિશ્વના કેટલાક દેશો સાથેના વ્યાપારમાં અમેરિકા ખાધ અનુભવતું હતું. તેની આયાતો નિકાસ કરતાં વધારે હતી અને છતાં તે મહાસત્તાના પદે ચાલુ જ રહ્યું હતું.

વૈશ્વિકીકરણની ગ્રામીણ ગરીબો ઉપર અસર

વિકસતા દેશોમાં આ અગાઉનાં વર્ષો દરમ્યાન આર્થિક વિકાસ માટે રાજ્યના પ્રયાસોનો પ્રભાવ રહ્યો હતો. તેનો હેતુ આયાતના અવેજીકરણ દ્વારા સ્વાવલંબન સિદ્ધ કરવાનો હતો. વિકાસ માટેની વ્યૂહરચના તરીકે દેશની ઉત્પાદનની ક્ષમતા વધારવા આયાતોમાં ઘટાડો કરવાનો પ્રયાસ એ માટે કરવામાં આવ્યો હતો. જો કે, ૧૯૯૦ના દાયકામાં આમાંના ઘણા દેશોનાં અર્થતંત્રો ખુલ્લાં મૂકવામાં આવ્યાં. આર્થિક નીતિવિષયક સુધારાનું એક જબરજસ્ત મોજું આવ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય

નાણાં ભંડોળ (ઈન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ-આઈ.એમ.એફ.) અને વિશ્વ બેંક (વર્લ્ડ બેંક-ડબલ્યુ.બી.) જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ દ્વારા મહદંશે લદાયેલાં ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની નીતિઓ એક પછી એક અનેક દેશોએ અપનાવી. ઉદારીકરણ એટલે અર્થતંત્રમાં સ્વદેશી અને વિદેશી ઉદ્યોગો પરનાં નિયંત્રણો દૂર કરવાં અને વિદેશી ઉદ્યોગ ગૃહોને નફો રળવા માટેનો માર્ગ મોકળો કરી આપવો. વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ એ છે કે અર્થતંત્રને વૈશ્વિક પરિબળોને આધારે એ હદે છોડવું કે આર્થિક જીવન રાજ્યને બદલે બજાર દ્વારા વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં અંકુશિત થાય.

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ અને વિશ્વ બેંક

આ બંને સંસ્થાઓની સ્થાપના બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ ૧૯૪૪માં 'બ્રેટનવૂડ્ઝ' ખાતે થઈ હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ (આઈ.એમ.એફ.) એ તેની કામગીરી ૧૯૪૭માં અને વિશ્વ બેંકે તેની કામગીરી ૧૯૪૬માં શરૂ કરી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળમાં સભ્ય થયા સિવાય કોઈ દેશ વિશ્વ બેંકમાં સભ્ય બની શકતો નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળમાં 'એક દેશ એક મત'નો સિદ્ધાંત પ્રવર્તતો નથી. જે તે દેશ તેમાં જે નાણાં આપે છે તેના પ્રમાણ મુજબ તેને મત ફાળવાય છે. આ નાણાં 'કવોટા' તરીકે ઓળખાય છે. દરેક દેશને ૨૫૦ મત ઉપરાંત વધારાના દર એક લાખ રૂ. પર વિશેષ ઉપાડ હક (સ્પેશિયલ ડ્રોઈંગ રાઈટ્સ - એસ.ડી.આર.) દીઠ એક મત ફાળવવામાં આવે છે. તમામ નાણાકીય સોદાઓ માટે એસડીઆર એક એકમ છે. તે અમેરિકન ડોલર, બ્રિટિશ પાઉન્ડ, ફ્રાન્સના ફ્રાન્ક, ચીનના યેન અને જર્મનીના માર્ક એમ પાંચ ચલણોને ગણતરીમાં લે છે. ભારત પાસે ૨.૨ ટકા મત છે જ્યારે અમેરિકા ૧૯.૩ ટકા, બ્રિટન ૭.૭ ટકા, જર્મની ૫.૮ ટકા, ફ્રાન્સ ૪.૮ ટકા અને જાપાન ૪.૬ ટકા મત ધરાવે છે. આઈએમએફ જે પાંચ પ્રકારે ધિરાણ આપે છે તેમાં માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ (સ્ટ્રક્ચરલ એડજસ્ટમેન્ટ પ્રોગ્રામ - એસ.એ.પી.) એક પ્રકાર છે. ધિરાણની આ દરેક સવલત સાથે કેટલીક શરતો હંમેશાં જોડાયેલી હોય છે. સર્વ પ્રથમ ભારતે આ બંને સંસ્થાઓ પાસેથી માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ હેઠળ કુલ ૫૦ કરોડ ડોલરની લોન લીધેલી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળની જેમ જ વિશ્વ બેંકમાં પણ મતદાનની ભારિત પદ્ધતિ (વેઈટેડ સીસ્ટમ) છે. વિશ્વ બેંક જે લોનો આપે છે તેમાંની મોટા ભાગની લોનો આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડી બજારમાંથી ઉછીની લેવામાં આવે છે અને વિશ્વ બેંક તેના પર દર વર્ષે નફો કમાય છે. ભારતને આ તમામ પેટા સંસ્થાઓ પાસેથી નાણાં મળે છે.

૧૯૯૦ના દાયકામાં 'વૈશ્વિકીકરણ' શબ્દ ખૂબ જાણીતો અને માનીતો શબ્દ બન્યો છે. વિશ્વના અર્થતંત્રમાં છેલ્લાં ૧૦-૧૫ વર્ષ દરમ્યાન જે ફેરફારો થયા છે તે આ શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. વૈશ્વિકીકરણનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર મૂડીની વૈશ્વિક પહોંચ અને વ્યાપાર તથા નાણાં આડેના તમામ અવરોધો હટાવવાનો છે. આમ, વસ્તુઓ, સેવાઓ, ટેકનોલોજી, નાણાં અને મજૂરી માટે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોનું સંકલન તેમાં થાય છે. આમાં બજારનાં વૈશ્વિક પરિબળો માટે રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રોને ખુલ્લાં કરવાનો અને વ્યાપક સ્તરે (મેક્રો) રાષ્ટ્રીય આર્થિક નીતિઓ ઘડવામાં રાજ્યની ભૂમિકા ઘટાડવાનો સમાવેશ થાય છે. આને પરિણામે, ત્રીજા વિશ્વનાં અર્થતંત્રોની ઉપર એવાં કેટલાંક નિયમનો અને નિયમો અનુસરવા દબાણ કરાયું કે જેનાથી કદાચ તેમને લાભ ન થવાનો હોય પરંતુ તેમના ઉપર એમનો અમલ કરવા દબાણ કરાયું, કારણ કે તેઓ વૈશ્વિક આર્થિક પ્રક્રિયાના ભાગ છે.

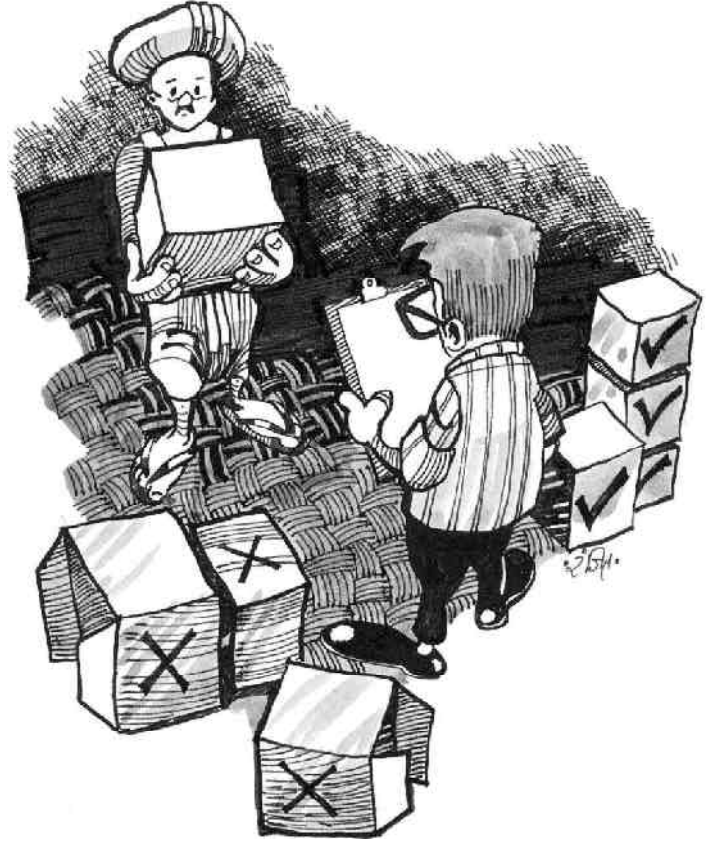
વિકસિત દેશો દ્વારા એવી દલીલ કરાઈ રહી છે કે આંતરરાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટીકરણ (સ્પેશિયલાઈઝેશન)થી વ્યાપારી સંબંધો કેળવતા બંને દેશોને લાભ થશે. જો બધા દેશોની આરંભની તાકાત એક્સરખી હોય, તેમનાં સંસાધનો સરખાં હોય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ પર પ્રભાવ પાડવાની તેમની રાજકીય સત્તા સરખી હોય તો કદાચ એ સાચું પડી શકે. જો કે, ત્રીજા વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો માટે આરંભ જ ખામીઓથી ભરપૂર છે. તેમનાં અર્થતંત્રોનું માળખું જોઈએ તો તેમાંના મોટા ભાગના પ્રાથમિક ચીજવસ્તુઓની નિકાસ કરનારા છે અને ઔદ્યોગિક ચીજોના આયાતકાર છે અને તેથી વ્યાપારની શરતો તેમની તરફેણમાં છે જ નહિ. આવી વિપરીત વ્યાપારી શરતોને પરિણામે આ વિકસતા દેશોને ભારે નુકસાન સહન કરવું પડ્યું છે અને તેઓ દેવાના વિષયકમાં ધકેલાઈ ગયા છે અને હવે તેમણે તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ પર આધાર રાખવો પડે છે.

ઐતિહાસિક પુરાવાઓ એમ સાબિત કરે છે કે વ્યાપાર અંગેની શરતોનો લાભ સંસ્થાનોનાં સંસાધનો(મૂડી અને ટેકનોલોજી)ના ધોવાણને કારણે સામ્રાજ્યવાદી દેશોને થયો છે. જ્યારે વસાહતોમાં આર્થિક સ્થિતિતા અને ગરીબી પ્રવર્તતાં રહ્યાં છે. વૈશ્વિકીકરણનો માર્ગ પસંદ કરનારા મેક્સિકો, પેરુ અને જમૈકા જેવા દેશોએ એમના અનુભવોથી એ સાબિત કર્યું છે કે તેઓ આ પ્રક્રિયામાં દબાઈ-કચડાઈ ગયા છે. વિકસિત અને વિકસતા દેશો વચ્ચેની ખાઈ વધી છે અને ત્રીજા વિશ્વના અનેક દેશો નાણાકીય પતન, આર્થિક સ્થિતિતા અને મંદીને આરે ઊભા છે.

સામાન્ય જકાત અને વ્યાપાર સમજૂતી (જનરલ એગ્રિમેન્ટ ઓન ટ્રેડ એન્ડ ટેરિફ-ગેટ)ના ઉરુગ્વે દોરની મંત્રણાઓ ૧૯૮૬માં શરૂ થઈ હતી. એ પછી સમજૂતી માટેનો મુસદ્દો 'ડેકલ ડ્રાફ્ટ' તૈયાર થયો અને 'વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (ડબલ્યુટીઓ) ની રચના થઈ. તે એમ દર્શાવે

છે કે વ્યાપાર આડેના તમામ અવરોધો એક પછી એક દેશમાં દૂર થયા છે અને વ્યાપાર વધુ ને વધુ વૈશ્વિક બની રહ્યો છે. એના લીધે વિકસિત મૂડીવાદી દેશો દ્વારા વ્યાપાર માટે જે શરતો લાદવામાં આવે તે શરતો સ્વીકારવા માટે ત્રીજા વિશ્વના દેશો ઉપર દબાણ આવ્યું છે. ત્રીજા વિશ્વનાં અર્થતંત્રો ઉપર તેઓ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં સ્પર્ધા કરવાની તેમની ક્ષમતા ગુમાવે એવી શક્યતાઓ હોવા છતાં પણ આ શરતો સ્વીકારવા દબાણ લદાયું છે. વિશ્વ વ્યાપારમાં ઉદારીકરણને કારણે બેંકિંગ, વીમો, દૂર સંચારનો સમાવેશ કરતું સેવા ક્ષેત્ર ખૂબ જ ઝડપથી વધી રહ્યું છે. આ ક્ષેત્રોમાં મોટા ભાગના વિકસતા દેશોના વિદેશી રોકાણ ઉપર કડક નિયમનો છે. વિકસતા દેશોમાં સેવા ક્ષેત્રે વિદેશી રોકાણ માટે તમામ નિયંત્રણો દૂર થઈ રહ્યાં છે અને વિદેશી કંપનીઓને સ્વદેશી કંપનીઓ જેટલું જ મહત્ત્વ અપાઈ રહ્યું છે.

વ્યાપાર સંબંધી બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારો (ટ્રેડ રિલેટેડ ઈન્ટેલેક્યુઅલ પ્રોપર્ટી રાઈટ્સ-ટ્રિપ્સ) અંગે ઉરુગ્વે દોરમાં જે વાટાઘાટો ચાલી તેમાં વિદેશી રોકાણકારો જે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ(મલ્ટીનેશનલ કોર્પોરેશન્સ-એમએનસીઝ) તરીકે જાણીતા છે, તેમને માટે વધુ રક્ષણની માગણી કરવામાં આવી છે. આ કાયદાકીય દબાણને કોઈ વ્યક્તિ કે કંપની દ્વારા ડિઝાઈન, ટેકનોલોજી કે વસ્તુની શોધ. અધિકારનો અર્થ છે શોધકને

આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં સંસ્થાઓ દ્વારા ગુણવત્તા નિયંત્રણ

કે રોકાણકારને તેની શોધનો ઉપયોગ કરીને આવક રળવાનો અબાધિત અધિકાર આપવો. ત્રીજા વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોમાં રોકાણકારો અથવા શોધકોને ખૂબ મર્યાદિત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે કારણ કે તેમની દલીલ છે કે તેનાથી શોધકના હિતને પૂરતું રક્ષણ મળતું નથી. તેથી તેમના લાભાર્થે પેટન્ટના કાયદાઓમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

વ્યાપાર સંબંધી રોકાણ પગલાંઓ (ટ્રેડ રિલેટેડ ઈનવેસ્ટમેન્ટ મેઝર્સ-ટ્રિમ્સ) મોટા ભાગના ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં વિદેશી રોકાણકારો ઉપર કેટલીક શરતો લાદે છે. તેમાં વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્થાનિક રીતે ઉત્પાદિત કાચા માલનો કે એવી સાધનસામગ્રીનો અમુક પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવાની બાબતનો અને આયાત ઉપર નિયંત્રણનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત. ભારતમાં વિદેશી રોકાણના સહયોગવાળા ૯૦ ટકા કરારોમાં આવાં પગલાં હોય છે. હાલ, વિકસિત દેશોએ આવાં પગલાં દૂર કરવાની માગણી કરી છે કે જેથી વિદેશી કંપનીઓ વિકસતા દેશોમાં રોકાણ આસાનીથી કરી શકે.

‘ટ્રિમ્સ’ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને કોઈ પણ અંકુશ વિના મુક્તપણે જે તે દેશમાં કામ કરવાની મોકળાશ કરી આપે છે જ્યારે ‘ટ્રિમ્સ’ પ્રવર્તમાન સંસાધનો અને નવીન શોધ ઉપર પેટન્ટ દ્વારા વધુ અંકુશ લાવે છે.

ભારતના સંદર્ભમાં વૈશ્વિકીકરણ અને માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ

તુલનાત્મક રીતે ભારતનું અર્થતંત્ર બંધિયાર અર્થતંત્ર છે અને વ્યાપાર તથા વિદેશી રોકાણ ઉપર તેનું અવલંબન ઘણું ઓછું છે. ખાનગી અને જાહેર બંને ક્ષેત્રોને નિશ્ચિત ભૂમિકા સોંપવામાં આવી હતી. રાજ્યે ખેતીમાંથી ઔદ્યોગિક અર્થતંત્ર બનાવવામાં ખૂબ જ સક્રિય ભૂમિકા ભજવી છે. આ અભિગમને પરિણામે ગરીબી નિવારણને ધ્યાનમાં રાખીને નીતિઓ ઘડવામાં આવી. તેમાં પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી અને રોજગારી પૂરી પાડવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થયો. હાલ દેશનાં અને વિદેશનાં પ્રસારણ માધ્યમો ગરીબી અને આર્થિક વૃદ્ધિની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે રાજ્ય ઉપર ઉદારીકરણની નીતિઓ સ્વીકારવા અને અર્થતંત્ર ખુલ્લું મૂકવાની નીતિઓ સ્વીકારવા દબાણ કરે છે.

ભારતમાં ઉદારીકરણની નીતિઓનાં મૂળ તો ૧૯૮૦ના દાયકામાં જોવા મળે છે. અર્થતંત્રને ખુલ્લું મૂકવા માટે ૧૯૮૪માં વ્યાપાર આડેના અવરોધો ઓછા કરવામાં આવ્યા અને બીજા અનેક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. તેનો હેતુ કુલ ઘરેલુ ઉત્પાદન (ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ-જીડીપી)નો વૃદ્ધિ દર ઊંચો લાવવાનો અને એ રીતે ગરીબી ઘટાડીને વિકાસ સાધવાનો હતો. આ ગાળા દરમ્યાન ટીવી, કાર, વીસીઆર અને અન્ય આયાતી ચીજોનો દેશનાં ઘરોમાં અને બજારોમાં અભૂતપૂર્વ

ગેટ અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન

ચાર દાયકા કરતાં વધારે સમય સુધી ચીજવસ્તુઓનો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર ‘સામાન્ય જકાત અને વ્યાપાર સમજૂતી’ (જનરલ એગ્રિમેન્ટ ઓન ટ્રેડ એન્ડ ટેરિફ-ગેટ)માં નક્કી થયેલા નિયમો અનુસાર થતો રહ્યો હતો. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ બાદ ‘ગેટ’ પર સહીસિક્કા થયા હતા. તેનો હેતુ વિશ્વના વ્યાપારમાં ઉદારીકરણ લાવવાનો હતો. આ સમજૂતી એવી શ્રદ્ધા ધરાવતી હતી કે મુક્ત વ્યાપારથી વિશ્વમાં સમૃદ્ધિ અને શાંતિ આવશે. ૧૯૪૭માં આ સમજૂતી પર સહીઓ થઈ અને એ પછી વ્યાપારમાં ઉદારીકરણ માટે વાટાઘાટોના અનેક દોર ચાલ્યા. ‘ગેટ’ની સ્થાપના વખતે ‘આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર સંગઠન’ની રચના કરવાનો ઈરાદો હતો. ‘ગેટ’ પર સૌ પ્રથમ સહી કરનારાઓમાં ભારત અને બીજા ૨૨ દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. ૧૯૮૬માં ઉરુગ્વે દોર દરમ્યાન થયેલી ચર્ચાઓમાં પહેલી જ વાર કૃષિ અને નવા મુદ્દાઓ જેવા કે સેવાના ક્ષેત્રે વ્યાપાર, બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારો અને વિદેશી રોકાણ પર નિયંત્રણમુક્તિ જેવા વિષયો સાથે આવરી લેવામાં આવ્યા. આ દોર સૌથી વધુ વિવાદાસ્પદ રહ્યો અને તેની મંત્રણાઓ છ વર્ષ સુધી ચાલ્યા કરી. વિકસિત દેશોએ તેની કાર્યસૂચિ નક્કી કરી. તેમાં ચીજવસ્તુઓના વ્યાપાર ઉપરાંત અનેક બાબતોનો સમાવેશ થયો. તેનો હેતુ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ માટે બજારો ખુલ્લાં મૂકવાનો અને વિકસિત દેશોના લાભાર્થે વિકસતા દેશોમાંના તમામ અંકુશો દૂર કરવાનો હતો. વિકસતા દેશો, જો કે, આ પરિસ્થિતિ સ્વીકારવા નાખુશ હતા. ૧૯૯૧માં આર્થિક ડંકલે ઉરુગ્વે દોરની મંત્રણાઓના અંતે થનારી સમજૂતી માટેનો એક મુસદ્દો તૈયાર કર્યો. સ્વીકાર કે અસ્વીકારનાં ધોરણે એ એક પેકેજ સ્વરૂપે તૈયાર થયો હતો. એમાં વાટાઘાટો માટેનો અવકાશ બહુ જ ઓછો હતો. આ મુસદ્દામાં વિકસતા દેશોનાં મંતવ્યોને સંપૂર્ણપણે અવગણવામાં આવ્યાં હતાં. ખેડૂતો માટેના ટેકાના ભાવ રદ કરવા, ખેત પેદાશોના વ્યાપારમાં ઉદારીકરણ લાવવું અને બૌદ્ધિક મિલકત અધિકારો અને ખાસ કરીને પેટન્ટની વ્યવસ્થામાં ઉદારીકરણ લાવવું વગેરે જેવા વિષયો તેમાં ખૂબ વિવાદાસ્પદ બન્યા હતા. છેવટે ફેબ્રુઆરી-૧૯૯૩માં વાટાઘાટો શરૂ થઈ અને અંતે ભારત સહિતના ઘણા દેશોએ તેમાં સહી કરી. આ સમજૂતી થકી ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ **ડબ્લ્યુટીઓ**ની રચના થઈ. ‘ગેટ’ એક સમજૂતી હતી. ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ એક સંસ્થા છે. આ સંસ્થા અત્યારે દુનિયાના વ્યાપારને મુક્ત બનાવવા માટેનું કામ કરે છે. ભારત પણ આ સંગઠનનું સ્થાપક સભ્ય છે. જે દેશ પોતાને ત્યાં થતી આયાત ઉપર નિયંત્રણો નાખે અને તે નિકાસકાર દેશને ગેરવાજબી લાગે તો નિકાસકાર દેશ આયાતકાર દેશ સામે ફરિયાદ કરી શકે છે. આવી ફરિયાદોના નિવારણ માટે એક અલાયદી વ્યવસ્થા આ સંગઠનમાં ઊભી કરાઈ છે. આ ફરિયાદ પછી જે ચુકાદો આવે તે તમામ દેશોને માટે બંધનકર્તા રહે છે. દુનિયાના વ્યાપારને આગામી ૧૫ વર્ષમાં વધુ ને વધુ મુક્ત બનાવવા માટેની વાટાઘાટો આ સંગઠનમાં જ ચાલે છે.

વધારો થયો. મોજશોખની વપરાશી ચીજોની આયાતના ઊંચા દરને લીધે વ્યાપાર તુલા પર વિપરીત અસર પડી. એટલે કે ભારતની નિકાસ આયાતને પહોંચી વળી શકી નહિ. વપરાશી ચીજો ઉપરના ખર્ચમાં અચાનક આવેલા વધારાએ મુસીબત ઊભી કરી અને દેશની વિદેશી ડૂંડિયામણની અનામતો ઘટી. ૧૦ જ વર્ષના ગાળામાં વિદેશી દેવાના બોજામાં ૧૦ ગણો વધારો થયો.

ઉદારીકરણનો બીજો તબક્કો ૧૯૯૧માં શરૂ થયો. ભારત એ સમયે દેવાની કટોકટીમાં ફસાયેલું હતું આ સંદર્ભમાં આપણે આ પરિસ્થિતિને સમજવાની જરૂર છે. ૧૯૮૦ના દાયકામાં જે ખર્ચાળ આયાત થઈ તેને લીધે ૧૯૯૧માં કટોકટી ઊભી થઈ. માત્ર એકસપ્તાહની આયાતને પહોંચી વળાય તેટલું જ ડૂંડિયામણ તે વખતે ભારત પાસે હતું. દેશે વિદેશી ડૂંડિયામણની પરિસ્થિતિ જાળવી રાખવા પોતાનું સોનું ગીરવે મૂકવું પડ્યું. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ભારત દેવાળું કાઢે એવી પરિસ્થિતિ હતી. આથી ભારતે કટોકટી ઉકેલવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરી. તેની સાથે સમજૂતી થઈ અને જો ભારતે ૨૨૬ અબજ ડોલરની લોન લેવી હોય તો સામે ભંડોળે શરતો મૂકી. યુકવણીની તુલા મજબૂત થાય તે શરતે જ એ લોન આપવામાં આવી.

યુકવણીની તુલા (બેલેન્સ ઓફ પેમેન્ટ-બી.ઓ.પી.)

એક દેશ બીજા દેશો સાથે જે આર્થિક વ્યવહારો કરે છે તેનો હિસાબ એટલે યુકવણીની તુલા. આ વ્યવહારોમાં નિકાસ, આયાત, યુકવણીની અને પ્રાપ્તિની તબદીલી અને અન્ય સ્વરૂપની માલ મિલકતોનો સમાવેશ થાય છે. એમાં વિદેશોમાં કામ કરતા ભારતીયો દ્વારા જે નાણાં મોકલાય છે તેમનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત, ભારતમાં કાર્યરત વિદેશી મૂડી અને ટેકનોલોજી માટેની રોયલ્ટી, નફા પેટે આવેલી રકમ, વ્યાજની યુકવણી અને દેવાના મુદ્દલની યુકવણી વગેરેનો સમાવેશ પણ થાય છે. જ્યારે યુકવણીની તુલામાં ખાધ હોય ત્યારે દેશે વ્યાપારી રીતે ધિરાણ મેળવવું પડે છે અથવા અન્ય દેશો પાસેથી સહાય મેળવવી પડે છે.

અવમૂલ્યન(ડિવેલ્યુએશન)

વિદેશી ચલણ સામે દેશના ચલણના મૂલ્યમાં ઘટાડો એ અવમૂલ્યન છે. સામાન્ય રીતે અન્ય દેશોના ચલણની તુલના અમેરિકન ડોલર સાથે કરવામાં આવે છે. અવમૂલ્યનને લીધે આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં ખરીદારો માટે દેશની વસ્તુઓ સસ્તી બને છે અને આયાતો મોંઘી બને છે. આમ, નિકાસ વધારીને અને આયાત ઘટાડીને યુકવણીની તુલાનું સંતુલન સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૧૯૯૧થી ભારત વૈશ્વિકીકરણના માર્ગે આગળ વધ્યો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ અને વિશ્વ બેંકના દબાણ હેઠળ ભારતે નવી આર્થિક નીતિનો અમલ શરૂ કર્યો છે. ભારત માટે વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ એ હતો

કે અર્થતંત્રને વધુ વિદેશી પ્રભાવ હેઠળ લાવવું. ભારતીય અર્થતંત્રને ખુલ્લું મૂકવા સામે વિરોધ પણ થયો. એને માટે દલીલ એ હતી કે નિકાસ, આયાત અને રોકાણના સંદર્ભમાં વૈશ્વિક બજારમાં ભારતનો ફાળો નગણ્ય છે. તેથી તે આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ પર પ્રભાવ પાડી શકે નહિ. આવી અસમાન પરિસ્થિતિમાં વૈશ્વિકીકરણ બહારના અમુક લોકોના હિતને સંતોષી શકે. ભારત સહિતના ત્રીજા વિશ્વના દેશોએ આર્થિક ધોવાણનો અનુભવ તો કરેલો જ છે અને વૈશ્વિકીકરણ એ પ્રક્રિયાને વધુ તીવ્ર બનાવશે.

ભારતે ૧૯૯૧માં માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ(સ્ટ્રક્ચરલ એડજસ્ટમેન્ટ પ્રોગ્રામ- એસ.એ.પી.) શરૂ કર્યો. પહેલી જ વાર ૧૯૯૨-૯૩નું અંદાજપત્ર તે મુજબ તૈયાર કરવામાં આવ્યું. ૧૯૯૧ અને ૧૯૯૨ દરમિયાન ભારતે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમના પહેલા તબક્કાનો આરંભ કર્યો. તેને સ્થિરતાની નીતિ(સ્ટેબિલાઈઝેશન પોલિસી) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના હેતુ સાથે ક્ષેત્રીય નીતિવિષયક સુધારા હાથ ધરાયા અને એ રીતે નવી આર્થિક નીતિનો આરંભ થયો. સ્થિરતાલક્ષી નીતિઓના ભાગરૂપે ભારતે ૧૯૯૧માં બે તબક્કે રૂપિયાનું અવમૂલ્યન કર્યું. ૧૯૯૨-૯૩ના અંદાજપત્રમાં આરોગ્ય, શિક્ષણ, પોષણ જેવાં સામાજિક ક્ષેત્રો ઉપરનું ખર્ચ ઘટાડવામાં આવ્યું જ્યારે અન્ન અને ખાતર ઉપરની સબસિડી પણ ઘટાડવામાં આવી. તેનો હેતુ ખાધ ઘટાડવાનો હતો. એનાથી અંદાજપત્રીય ખાધ ઘટી અને નિકાસ વધી. જો કે, આ નીતિઓનાં નકારાત્મક પાસાં એ હતાં કે કુળાવાનો દર ૧૦ ટકાથી વધી ગયો, ગરીબી વધી અને આવકની અસમાનતા વધી. જાહેર ખર્ચ પર રાજ્ય તરફથી કાપ મુકાયો હોવાથી રોજગારીનું પ્રમાણ ધાર્યા પ્રમાણેનું વધ્યું નહીં.

સુધારાત્મક નીતિઓમાં કરવેરાની સુધારણા, વ્યાપારમાં ઉદારીકરણ, બેંકિંગ અને નાણાં, ઉદ્યોગ, ખેતી, જાહેર ક્ષેત્રનાં સંચાલન ક્ષેત્રે સુધારા તથા શ્રમ બજારમાં અંકુશમુક્તિવગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. ભારતમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં -૧. ઔદ્યોગિક ૨. જાહેર ૩. કૃષિ ૪. વિદેશી રોકાણ અને ટેકનોલોજી ૫. ખાણ ૬. સામાજિક - જે સુધારા હાથ ધરાયા તેની અને એ સુધારાની સંભવિત અસરો વિશે નીચે વિગતો આપવામાં આવી છે:

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે સુધારા

નવી ઔદ્યોગિક નીતિના ભાગરૂપે ઔદ્યોગિક પરવાના નાબૂદ કરવામાં આવ્યા અને તે કેટલીક પેદાશો માટે મર્યાદિત બનાવવામાં આવ્યા. વિસ્તરણ માટે હવે અગાઉથી મંજૂરી લેવી જરૂરી નથી અને ઉદ્યોગો બજારની માંગ અનુસાર વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાને માટે મુક્ત છે. ગુજરાતમાં આઈપીસીએલએ રૂ.૧૮૭૫ કરોડની વિસ્તરણની યોજના તૈયાર કરી છે. પોલાદ અને ખાતર પરના ભાવ અંકુશો દૂર થયા છે.

માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ શું છે ?

નાણાકીય મદદ પૂરી પાડવાની શરત રૂપે વિશ્વ બેંક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ દ્વારા જે તે દેશ ઉપર મુક્ત બજારલક્ષી જે આર્થિક નીતિઓ લાદવામાં આવે છે તેને 'માળખાગત ગોઠવણ' કહેવામાં આવે છે. માળખાગત ગોઠવણનો અર્થ છે ચુકવણીની તુલામાં સંતુલન સાધવા માટે ખર્ચની રીતમાં માળખાગત કાયમી ફેરફારો કરવા. આ કાર્યક્રમમાં બે પ્રકારની નીતિઓ હોય છે :

૧. સ્થિરતાની નીતિ કે જે અર્થતંત્રમાં માંગનાં પરિબળોને ધ્યાનમાં લે છે.
૨. માળખાગત નીતિ કે જે અર્થતંત્રમાં પુરવઠાનાં પરિબળોને લક્ષમાં લે છે. વ્યાપાર અને રોકાણના નિયમનો દૂર કરીને, નિકાસને પ્રોત્સાહન આપી વિદેશી ડુંડિયામણની કમાણી વધારીને અને સબસિડીમાં કાપ મૂકી સરકારી ખાદ્ય ઘટાડીને દેશમાં વિદેશી રોકાણ માટેનું વાતાવરણ સુધારવા માટે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ (સ્ટ્રક્ચરલ એડજેસ્ટમેન્ટ પ્રોગ્રામ-એસ.એ.પી.) અપનાવવામાં આવે છે. દેવાદાર દેશો ચુકવણીની તુલાની કટોકટી રોકવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળ દ્વારા અપાતી નાણાકીય સહાય ઉપર આધાર રાખે છે. આ સહાય મેળવવા માટે જે તે દેશે આઈએમએફ દ્વારા જે શરતો મૂકવામાં આવે છે તે સ્વીકારવી પડે છે. ચુકવણીની તુલાની મુશ્કેલી અનુસાર દેશે દેશે આ કાર્યક્રમ બદલાય છે. જોકે, માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમમાં નીચેનાં કેટલાંક સર્વસામાન્ય પાસાંનો સમાવેશ થાય છે :
૧. ચલણનું અવમૂલ્યન.
૨. વ્યાપારનું ઉદ્ધરીકરણ
૩. સામાજિક ખર્ચમાં કાપ.
૪. સરકારી સાહસોનું ખાનગીકરણ.
૫. વ્યાપાર અને વિદેશી ડુંડિયામણ પરનાં નિયંત્રણોમાં ઘટાડો.
૬. વેતનો પરનાં નિયંત્રણો.
૭. ભાવ પરનાં નિયંત્રણોની નાબૂદી.
૮. ધિરાણ અને વ્યાજના દર પર નિયંત્રણ.

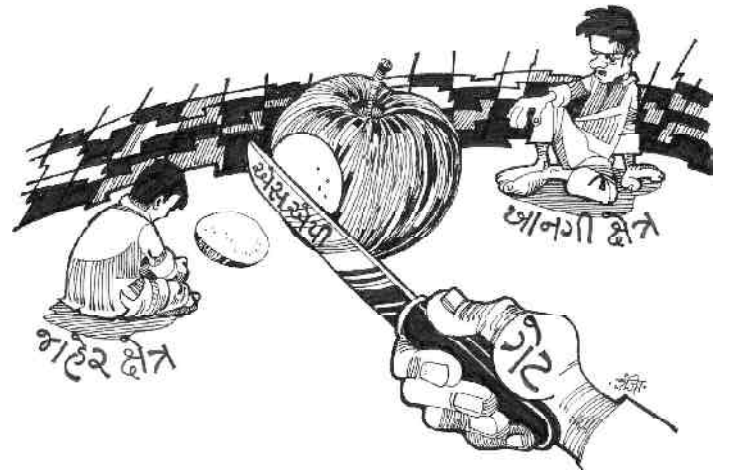
ઉદ્યોગો માટે અને ખાસ કરીને કૃષિ-ઉદ્યોગો માટે જમીનની પ્રાપ્તિની કાર્યવાહી સરળ બનાવવામાં આવી છે. લઘુ ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર માટે ખાસ નીતિ અપનાવાઈ છે. તેમાં વેચાણ અને નિકાસ માટે ટેકો આધુનિકીકરણ તથા ટેકનોલોજીકલ આધુનિકીકરણ અને ગુણવત્તામાં સુધારો તથા સાહસિકતાને પ્રોત્સાહન માટેનાં પગલાંનો સમાવેશ થાય છે. લઘુ ઉદ્યોગ માટે મૂડી રોકાણમાં સબસિડી અને હરિજન/આદિવાસી સાહસિકને વધુ ૫ ટકા સબસિડીની જાહેરાત કરાઈ છે. ગ્રામીણ અને પછાત વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગોની સ્થાપના માટે સવલતો પણ જાહેર કરાઈ છે.

જાહેર ક્ષેત્રના સુધારા

જાહેર ક્ષેત્ર માટે જે ઉદ્યોગો અનામત રાખવામાં આવ્યા હતા તે હવે અનામત રહ્યા નથી. એવાં ઘણાં ક્ષેત્રો કે જેમાં માત્ર જાહેર ક્ષેત્રને જ મંજૂરી આપવામાં આવતી હતી તેમાં હવે ખાનગી ક્ષેત્રના પ્રવેશને ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. આથી દૂરસંચાર, પરિવહન અને વીજળી ક્ષેત્રે ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારી વધી છે. જે ક્ષેત્રોમાં ખાનગી ક્ષેત્રનાં સંસાધનો અને નિપુણતા છે એ ક્ષેત્રોનાં જાહેર સાહસોની ૪૯ ટકા

ઈક્વીટી વેચવામાં આવી છે. શેરવેચાણના પ્રથમ તબક્કામાં એફ.એ.સી.ટી. (કેરળ) ના શેર વેચવામાં આવ્યા પછી આઈપીસીએલના રૂ. ૧૮૦ કરોડના શેર રૂ. ૬૩.૨૪ના ભાવે વેચવામાં આવ્યા. આમ છતાં પણ એ પછી તેનો પબ્લિક ઈશ્યુ આવ્યો અને તેનું ભરણું છલકાઈ ગયું. માંદાં જાહેર એકમો 'ઔદ્યોગિક નાણાં અને પુનઃરચના કચેરી' (બ્યુરો ઓફ ઈન્ડસ્ટ્રિયલ ફાઈનાન્સિંગ એન્ડ રિહેબિલિટેશન-બીઆઈએફઆર)ને સોંપવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવી. માંદાં અને ખોટ કરતાં સાહસો બંધ કરી દેવા માટે પણ જોગવાઈ કરવામાં આવી. અમદાવાદમાં નેશનલ ટેક્સટાઈલ કોર્પોરેશન (એનટીસી)ની માલિકીની નવ મિલો બંધ કરવામાં આવી રહી છે કારણ કે તે ખોટ કરે છે. કામદારોને સલામતી પૂરી પાડવા માટે રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન ભંડોળ (નેશનલ રિન્યુઅલ ફંડ-એનઆરએફ)ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને એકમોનું કદ ઘટાડવા માટે સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ યોજના દાખલ કરવામાં આવી છે.

ભારતીય ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા વધારવાના હેતુ સાથે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ હેઠળની નીતિઓનો અમલ થઈ રહ્યો છે. તેનો ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય બજારોમાં ભારતીય ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની સ્પર્ધાત્મકતા વધારવાનો છે. સ્પર્ધાત્મકતા અને કાર્યક્ષમતાને નામે ખાસ કરીને જાહેર એકમો અને સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોની છટણી કરવામાં આવે છે. લે-ઓફથી અને ઔદ્યોગિક એકમો બંધ થવાથી જે વધારાના મજૂરો શ્રમ બજારમાં ઊભા થાય છે તે કામદારોની સોદાશક્તિ ઘટાડે છે. વેતનો અને મોંઘવારી ભથ્થાં સ્થગિત થાય છે. કુળાવાના ઊંચા દરને લીધે વાસ્તવિક વેતન સ્થગિત થઈ ગયાં છે અથવા તેમાં ઘટાડો થયો છે. સમાજના મધ્યમ અને નિમ્ન વર્ગોમાં આની અસર મોટા પ્રમાણમાં વર્તાય છે. આથી રોજગારીનું સ્વરૂપ બદલાય છે. તે સંગઠિત ક્ષેત્રમાંથી અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન પામે છે. અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામની સ્થિતિ સુરક્ષિત નથી અને મજૂર કાયદાઓનો અમલ થતો નથી એ સુવિદિત છે. આથી કામદાર વર્ગની સ્થિતિ વણસે છે.

જાહેર ક્ષેત્રનું ખાનગીકરણ

કૃષિ ક્ષેત્રે સુધારા

માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમે ભારતીય ખેતીમાં ધરખમ સુધારાની ભલામણ કરી હતી. એમાં અનાજના બફર સ્ટોકમાં ઘટાડો, અન્ન નિગમની ભૂમિકામાં ઘટાડો, ભાવનો ટેકો અને પાકની પ્રાપ્તિનું સંકલન, સરકાર દ્વારા ચોખા અને ખાંડની પ્રાપ્તિની યોજના રદ કરવી અને ખેત પેદાશોની આયાતમાં ઉદારીકરણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો. ખેતીને ઉદ્યોગનો દરજ્જો અપાયો છે અને વ્યાપારી ખેતી માટે ધિરાણ પ્રાપ્ય બનાવવામાં આવ્યું છે. નિકાસ માટેની નિયંત્રિત યાદીમાંથી મોટા ભાગની પેદાશોને દૂર કરવામાં આવી છે. ધીમે ધીમે આ નીતિવિષયક ફેરફારોનો હેતુ વિદેશી અન્ન પુરવઠા માટે ભારતીય બજારોને તૈયાર કરવાનો છે અને ખેડૂતોને બદલે ઉત્પાદકોને બિયારણના અધિકારો આપવાનો છે.

વિદેશી કંપનીઓ માટે સંસાધનો ખુલ્લાં મૂકવાં

અગાઉ, ખેતી માટેનાં મોટા ભાગનાં સાધનો પર સરકાર સબસિડી આપતી હતી. જો કે, ૧૯૯૨-૯૩ના અંદાજપત્રમાં ખાતર, સિંચાઈ માટેનું પાણી અને વીજળી પરની સબસિડી ઘટાડીને તેમના ભાવ વધારવામાં આવ્યા. ન્યાયી અને તાર્કિક ભાવ નીતિ વિના જ અચાનક સબસિડીમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો અને તેની સ્વવપરાશ માટે ખેતી કરતા નાના અને સીમાન્ત ખેડૂતો પર વિપરીત અસર થઈ.

અન્ન સબસિડીમાં પણ કાપ મુકાયો અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (પબ્લિક ડિસ્ટ્રિબ્યુશન સીસ્ટમ- પી.ડી.એસ.)માં સુધારા કરવામાં આવ્યા. પાકના ભાવની વ્યવસ્થા એવી ગોઠવાઈ કે તેલીબિયાં અને શેરડીના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન મળ્યું અને ઘઉં, ચોખા તથા રૂના ઉત્પાદનને પ્રોત્સાહન ન મળ્યું. આમ, રોકડિયા પાકનું ઉત્પાદન વધ્યું, કારણ કે તેમાં રોકડા પૈસા હાથમાં આવતા હતા. એને કારણે ઘઉં, ચોખા, રૂ જેવા વપરાશી પાકોનું ઉત્પાદન ઓછું થઈ ગયું. આને પરિણામે, ગ્રામ વિસ્તારોમાં અન્ન સલામતીની વ્યવસ્થા તૂટી પડે એવી શક્યતા રહે છે, કારણ કે તેનાથી રોજિંદી ખોરાકની જરૂરિયાત માટે બહારનાં બજારો પરનું અવલંબન વધે છે. અનિયંત્રિત આયાતથી દેશનાં બજારો વિદેશી ચીજોથી ઉભરાય છે. એનાથી ગ્રામ વિસ્તારોમાં પણ ગ્રાહકોને તેમની

આવકનાં નાણાં સુંદર કપડાં, પગરખાં, ઠંડાં પીણાં અને અન્ય વૈભવી ચીજો પાછળ ખર્ચવા અને અન્ન વપરાશ પાછળનું ખર્ચ ઘટાડવા પ્રોત્સાહન મળે છે.

કૃષિ પેદાશોના વ્યાપારના ઉદારીકરણની નીતિને લીધે ચા, કોફી અને રબર જેવા પાકોના વ્યાપાર પરના અવરોધો દૂર થયા છે. ચોખા અને રૂની નિકાસ પરના અંકુશો હટાવાયા છે. એને પરિણામે આ ચીજોની નિકાસ વધશે અને સ્વદેશી જરૂરિયાત સંપૂર્ણપણે સંતોષાશે નહિ.

બૌદ્ધિક મિલકત પરના અધિકારો (ઈન્ટેલેક્યુઅલ પ્રોપર્ટી રાઈટ્સ) માટેની 'ગેટ'ની દરખાસ્તને લીધે બિયારણ અને છોડની સામગ્રી પર પેટન્ટ દ્વારા બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓનો અંકુશ વધશે. ખેડૂતોને તેમનું પોતાનું બિયારણ બચાવવાનો અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર નહિ મળે. આ પ્રક્રિયા ખેડૂતો માટે ખતરનાક સાબિત થશે કારણ કે તેઓ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ પર વધુ ને વધુ અવલંબન રાખતા થશે. પેટન્ટના અધિકારો હવે ખેતીમાં પણ અપાશે અને ખેતી માટે પ્રાથમિક ક્ષેત્રનું ધિરાણ રદ કરાશે.

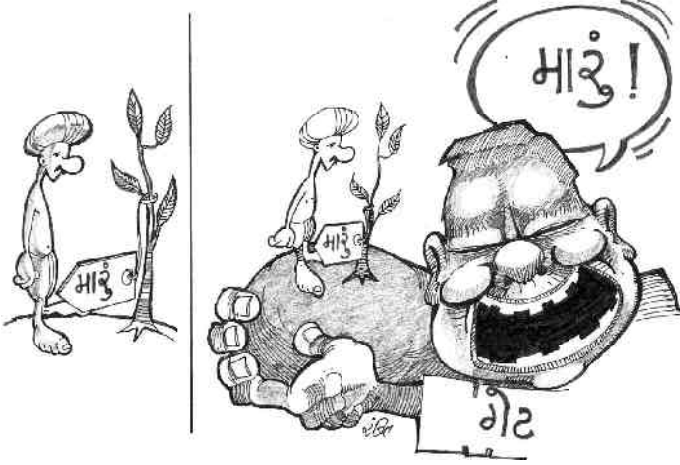
વિદેશી રોકાણ અને ટેકનોલોજી ક્ષેત્રના સુધારા

વિદેશી રોકાણ પરનાં તમામ નિયંત્રણો દૂર કરાયાં છે. મહત્તમ વિદેશી ઈક્વીટી ૭૫ ટકા કરવામાં આવી છે. વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારોના પ્રવેશને પરવાનગી અપાઈ છે. ૫૧ ટકા સુધીની વિદેશી ઈક્વિટી શેર મૂડી માટે આપોઆપ મંજૂરીની વ્યવસ્થા ઉચ્ચ પ્રાથમિકતા ધરાવતા ઉદ્યોગોમાં કરવામાં આવી છે. હોટલ સિવાયના સેવા ઉદ્યોગોમાં ૫૧ ટકા સુધીની વિદેશી ઈક્વીટી શેર મૂડી માટે મંજૂરી આપવામાં આવી છે. ઉચ્ચ ટેકનોલોજી અને વધુ રોકાણવાળા ઉદ્યોગોમાં કેટલીક માર્ગેખાઓ હેઠળ વિદેશી ટેકનોલોજીના સહયોગને આપોઆપ મંજૂરી આપવામાં આવી છે.

વ્યાપાર ક્ષેત્રે ઉદારીકરણ દ્વારા ભારતીય બજારો ખુલ્લાં મુકાયાં છે. એનાથી ભારતીય વપરાશી ચીજોના ઉદ્યોગો માટે ખતરો ઊભો થયો છે. પેપ્સી અને કોકાકોલા ભારતમાં એવાં વચનો સાથે આવ્યાં હતાં કે તેઓ ભારતનાં ખેડૂતો પાસેથી બટાટા અને ટામેટાં ખરીદશે અને ભારતનાં જાણીતાં નામોનો (બ્રાન્ડ નેમ) ઉપયોગ કરશે. આ કંપનીઓ માટે જ્યારે દરવાજા ખુલ્લા મુકાયા ત્યારે તેમણે ભારતમાંની ઠંડાં પીણાંની તમામ નાની કંપનીઓ ખરીદી લીધી. બિસ્કીટ, કેક અને બ્રેડ જેવી વસ્તુઓની ઘણી બધી સ્થાનિક કંપનીઓ બંધ થઈ ગઈ, કારણ કે તેઓ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ સામે સ્પર્ધામાં ટકી શકે તેમ નહોતી. સાબુની અનેક ભારતીય કંપનીઓની બ્રાન્ડ બજારમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ, કારણ કે વિદેશી કંપનીઓએ તે ખરીદી લીધી. દૂરસંચાર સહિત સેવા ક્ષેત્ર બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ માટે ખુલ્લું મુકાયું. ભારતનું દૂરસંચાર ક્ષેત્ર ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં સૌથી મોટું છે. બેંકિંગ ક્ષેત્ર પણ વિદેશી રોકાણ માટે ખુલ્લું મુકાયું.

ખાણકામ ક્ષેત્રે સુધારા

ખાણકામ નીતિમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા. પરવાના અને ભાડાપટા લાંબા ગાળા માટે આપવાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે. ખાણકામની યોજનાઓ સુપરત કરવા માટેની તમામ કાર્યવાહીઓ સરળ બનાવવામાં આવી છે. ખાણકામની કંપનીઓમાં વિદેશી નાગરિકોની ઈક્વીટી મૂડીમાં ભાગીદારી ઉપરના તમામ અંકુશો દૂર કરવામાં આવ્યા છે. બિનવ્યાપારી હેતુઓ માટે ખનિજોની શોધ ચલાવવા માટે તેની ગુણવત્તા અને જથ્થા પર જે નિયંત્રણો હતાં તે પણ દૂર કરાયાં છે.

વિકાસશીલ દેશોનાં સંસાધનો ઉપર વિકસિત દેશોનો અંકુશ

માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ અને નવી ઔદ્યોગિક નીતિ કાર્યક્ષમતા અને સ્પર્ધાત્મકતા વધારવા પર ભાર મૂકે છે. માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ અન્વયે નિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાની અને નિયમનમુક્તિની વ્યૂહરચનાઓ અપનાવવામાં આવી છે. પરવાના રદ થવાથી સિમેન્ટ, લોખંડ અને પોલાદ, કાગળ અને એવા બીજા ઉદ્યોગો ઉપરના રોકાણ માટે કોઈ અંકુશો રહ્યા નથી અને આ ઉદ્યોગો પ્રાકૃતિક સંસાધનો પર આધાર રાખે છે. તેને પરિણામે જમીન, લાકડું અને પાણી જેવાં પ્રાકૃતિક સંસાધનોના બેફામ ઉપયોગને વેગ મળ્યો છે, અને પર્યાવરણ પર થનારી વિપરીત અસરને નજરઅંદાજ કરવામાં આવે છે. સ્થાનિક લોકોના હાથમાં આના પર અંકુશ રહ્યો નથી. ભારતમાં એવા સમુદાયો વસે છે કે જેઓ વનો, ઘાસચારાની જમીન અને નદીઓ પર પોતાનો જીવનગુજારો કરે છે. ઉદ્યોગોને આકર્ષવા માટેની સ્પર્ધા પર્યાવરણનાં ધોરણોને નીચાં કરવા તરફ અને પ્રદૂષણ તથા કામની જોખમી સ્થિતિ તરફ દોરી જાય છે. તેની ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા ગરીબ કામદારોના જીવન પર ઘેરી અસર પડે છે.

સામાજિક ક્ષેત્રે સુધારા

માળખાગત ગોઠવણમાં સરકાર તેના ખર્ચા ઘટાડીને તેની કાર્યક્ષમતા વધારે એ જરૂરી હોય છે. ખર્ચમાં વિવિધ માર્ગોએ ઘટાડો થઈ શકે છે: ૧. સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો. ૨. સંરક્ષણ ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો.

૩. ખાનગી ખર્ચમાં ઘટાડો કરવો. ખાનગી ખર્ચમાં ઘટાડો વેરા વધારીને, વ્યાજના દર વધારીને, સંચાલિત ભાવોમાં વધારો કરીને અને એકંદરે ભાવવધારો કરીને જ સિદ્ધ થઈ શકે. જો કે, ભાવવધારા ઉપરનું નિયંત્રણ રાખવાનું સહેલું છે. સરકારી કર્મચારીઓ મોટા પ્રમાણમાં સોદાશક્તિ અને રાજકીય તાકાત ધરાવતા હોવાને લીધે આ ખર્ચ ઘટાડવાનું પણ ઘણું મુશ્કેલ બને છે. સામાજિક ક્ષેત્રે સરકારનું રોકાણ ઘટાડવાનું સહેલું છે. આથી આરોગ્ય, રોજગારીનું સર્જન, અન્ન, શિક્ષણ, પોષણ, બાળ કલ્યાણ અને ગૃહનિર્માણ જેવાં ક્ષેત્રોમાં ખર્ચમાં સૌથી વધુ કાપ મુકાયો છે.

મોટા ભાગના વિકસતા દેશોની જેમ ભારતમાં પણ સરકારે વંચિત લોકોને સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવાની પોતાની ભૂમિકા સ્વીકારી છે. ભારતમાં માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ હેઠળ જે શરતો નક્કી કરાઈ છે તે મુજબ સામાજિક ક્ષેત્રો પાછળનો ખર્ચ સરકારે ઘટાડવાનો છે. ૧૯૯૨-૯૩ના પ્રથમ અંદાજપત્રમાં આરોગ્ય અને શિક્ષણ પાછળના ખર્ચમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. પરંતુ એ પછી તેમાં નજીવો વધારો કરવામાં આવ્યો. અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ પછીની પાયાની જરૂરિયાતો આરોગ્ય અને શિક્ષણ છે. આ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના સરકારી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય તો ગરીબ કુટુંબોના જીવનની ગુણવત્તા બગડે છે.

નવી આર્થિક નીતિએ ખાસ કરીને આરોગ્ય અને શિક્ષણ જેવી સામાજિક સેવાઓ પૂરી પાડવામાં ખાનગી ક્ષેત્ર માટે અવકાશ ઊભો કર્યો છે. આથી ખાનગી ડોક્ટરો પાછળ થતું ખર્ચ અને શારીરિક તપાસો પાછળ થતું ખર્ચ વધ્યું છે. આ નીતિના ભાગરૂપે જે નવી ઔષધ નીતિ જાહેર કરવામાં આવી તેમાં અનેક આવશ્યક દવાઓ ઉપરનું ભાવનિયંત્રણ દૂર કરવામાં આવ્યું અને તેથી આવશ્યક અને જીવનરક્ષક દવાઓના ભાવ વધ્યા છે. ૧૯૯૫ના ઔષધ ભાવ અંકુશ આદેશ(ડ્રગ પ્રાઈસ કંટ્રોલ ઓર્ડર-ડીપીસીઓ) પહેલાંના અને પછીના કેટલીક દવાઓના ભાવ આ સાથેના કોઠામાં આપ્યાં છે જેનાથી આ ચિત્ર વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

સરકારી સામાજિક લાભોમાં કાપ

આવશ્યક/જીવનરક્ષક દવાઓનાં ભાવમાં ફેરફાર

દવાનું નામ	સારવાર	પેકિંગ	૧૯૯૫ પહેલાંનો ભાવ રૂ.	૧૯૯૫ પછીનો ભાવ રૂ.	ટકાવારી વધારો
ડાયઝેપામ	હતાશા	૧૦ ગોળી	૩.૧૩	૫.૫૦	૭૫
ડિક્લેન્ડાઈડ્રામાઈન	કફ	૧૦૦ મિગ્રા	૧૦.૮૬	૧૭.૪૦	૬૦
એમ્પિસિલિન	એન્ટીબાયોટિક	૪ ગોળી	૮.૩૨	૧૫.૦૩	૮૧
સેફાલેક્સિન	એન્ટીબાયોટિક	૧૦ ગોળી	૪૫.૦૭	૬૦.૧૦	૩૩
ઓક્ઝીટેટ્રાસાઈકલિન	એન્ટીબાયોટિક	૪ ગોળી	૬.૪૫	૯.૦૦	૪૦
પ્રોમેથાઝાઈન	એન્ટીએલર્જિક	૧૦ ગોળી	૧.૨૫	૨.૮૩	૧૨૬
ઈથામ્બુટોલ	ટીબી વિરોધી	૧૦ ગોળી	૫.૯૨	૧૩.૦૦	૧૧૭
પીરાઝિનામાઈડ	ટીબી વિરોધી	૧૦ ગોળી	૧૭.૦૧	૩૧.૧૦	૧૨૦
રિફામ્પિસિન	ટીબી વિરોધી	૧૦ ગોળી	૨૪.૦૦	૬૩.૯૬	૧૬૭
રિફામ્પિસિન + આઈએનએચ	ટીબી વિરોધી	૧૦ ગોળી	૨૫.૫૭	૬૦.૫૦	૧૩૭
ડિસોપિરામાઈડ	હૃદયરોગ	૩૦ ગોળી	૪૯.૫૦	૧૦૭.૫૦	૧૧૭

ખાનગીકરણ વધવાથી અને દવાઓના ભાવ વધવાથી આરોગ્ય સંભાળ પાછળનું ખર્ચ વધ્યું છે. વળી, આવક સ્થિર રહી હોવાથી અથવા ઘટવાથી ગરીબોની વાસ્તવિક ખરીદશક્તિમાં પણ ઘટાડો થયો છે. આથી, ભાવો વધવાને લીધે મોટા પ્રમાણમાં તેમની આવક અમ્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ પાછળ ખર્ચાય છે અને તેથી શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંભાળ માટે ખૂબ જ મર્યાદિત રકમ બાકી રહે છે. પ્રાપ્ય સામાજિક સેવાઓનાં જથ્થો અને ગુણવત્તા તેથી વણસશે અને તેથી ગરીબોને મર્યાદિત સેવાઓથી ચલાવી લેવું પડશે અથવા ખાનગી રાહે સારવાર પાછળ વધુ નાણાં ખર્ચવાં પડશે.

ગુજરાતમાં 'ઉન્નતિ'ના અભ્યાસનાં તારણો

જુલાઈ-૧૯૯૧માં ભારતે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ અપનાવ્યો તે પછી ભારતમાં તેની પ્રસ્તુતતા અંગે ઘણું બધું લખવામાં આવ્યું છે. આફ્રિકા, એશિયા અને લેટિન અમેરિકાના જે દેશોમાં માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાયો છે તે દેશોના અનુભવોને જોતાં સામાજિક વિકાસ સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને ભારતમાં ગરીબો પર થનારી તેની અસર વિશે ચિંતા થઈ. 'ઉન્નતિ' પણ આ મુદ્દે ચિંતિત હતી અને તે ૧૯૯૨થી માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમની અસર તપાસવાનો પ્રયાસ કરતી રહી છે. એ વખતે માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમની અસર અંગે જે તારણો કાઢવામાં આવ્યાં હતાં તે અન્ય દેશોના અનુભવો પર આધારિત હતાં અને માહિતીનાં પરોક્ષ સ્ત્રોતો પર તેમાં આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો. ગરીબો ઉપરની

માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમની અસર અંગે પ્રાથમિક માહિતી ભાગ્યે જ મળતી હતી. આ મૂળભૂત બાબત ધ્યાનમાં લઈને 'ઉન્નતિ'એ ૧૯૯૩માં ગુજરાતમાં એક અભ્યાસ કરવાનો આરંભ કર્યો. આ અભ્યાસનો હેતુ ગુજરાતના ગરીબો પર નવી આર્થિક નીતિની પડેલી અસર અંગે માહિતી ભેગી કરવાનો હતો અને એ માહિતીનો ઉપયોગ રાજ્ય અને જિલ્લા બંને સ્તરે હિમાયત માટે કરવાનો હતો.

ઉપરોક્ત અભ્યાસ આદિવાસી, દલિત, ખેત મજૂરો, નાના ખેડૂતો, અસંગઠિત કામદારો અને શહેરી ગરીબો વચ્ચે કામ કરતી સાત સ્થાનિક સંસ્થાઓના ટેકા સાથે કરવામાં આવ્યો. અમદાવાદની શ્રમિક સેવા સંસ્થાન પોટરી કામદારો વચ્ચે કામ કરે છે. અમદાવાદનું કામદાર સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ કાપડ ક્ષેત્રના અને અન્ય અસંગઠિત મજૂરો વચ્ચે કામ કરે છે, અમદાવાદનું સેન્ટર ફોર ઈકોનોમિક એન્ડ સોશયલ કન્સર્ન્સ, કચ્છની વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઈનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ તથા સાબરકાંઠાનું ગ્રામ વિકાસ સેવા ટ્રસ્ટ ખેત મજૂરો અને નાના ખેડૂતો વચ્ચે કામ કરે છે. જૂનાગઢનું ગ્રામીણ કામદાર સેવા કેન્દ્ર દલિતો અને ભૂમિહીન મજૂરો વચ્ચે કામ કરે છે અને પોશીનાનું નવદીપ પ્રગતિ યુવક મંડળ આદિવાસીઓ વચ્ચે કામ કરે છે. સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૩થી શરૂ કરીને દર છ મહિને સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. રોજગારી અને વેતન, ખેતી, આરોગ્ય, શિક્ષણ, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા અને ધિરાણ વિશેની માહિતી પ્રશ્નાવલિ દ્વારા ભેગી કરવામાં આવી. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (પીઆરએ) અને કૌટુંબિક અભ્યાસ પદ્ધતિનો પણ

તેમાં ઉપયોગ કરાયો હતો. કુલ ૧૪૭૫ કુટુંબોને આવરી લેવાયાં હતાં.

‘ઉન્નતિ’ દ્વારા હાથ ધરાયેલા ઉપરોક્ત અભ્યાસનાં તારણો નીચે મુજબ છે :

રોજગારી અને વેતન

પોટરી ઉદ્યોગમાં રોજગારીમાં ઘટાડો થયો. આ એકમોમાં આધુનિક ટેકનોલોજી આવવાથી રોજગારીનું પ્રમાણ ઘટ્યું. આ કામદારો નોકરી માટે બાંધકામ ઉદ્યોગ સહિતના અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં ગયા. માળખાગત ગોઠવણ કાર્યક્રમ અન્વયે બહિર્ગમન નીતિ (એક્ઝિટ પોલિસી) હેઠળ શહેરની ૨૦ કાપડ મિલો બંધ પડી અને તેથી કામદારોની છટણી કરવામાં આવી. ૧૯૮૫માં ‘કાપડ પુનર્વસન ભંડોળ’ની રચના કરવામાં આવી અને ૧૯૯૧માં ‘રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન ભંડોળ’ની રચના કરવામાં આવી કે જેથી કામદારોને વળતર મળે અને તાલીમ દ્વારા તેમનું પુનર્વસન થાય. પરંતુ આ બંને હેઠળ મર્યાદિત સંખ્યામાં જ કામદારોને આવરી લેવાયા. મોટા ભાગના કામદારોને આંશિક વળતર જ મળ્યું અને બીજા ઘણાને તો હજુય વળતર મળવાનું બાકી છે. શહેરી વિસ્તારમાં લઘુ એકમોમાં મજૂર કાયદાઓ અને પર્યાવરણના કાયદાઓનો અમલ કરવામાં આવતો નથી. કામનું સ્વરૂપ જોખમી છે અને કામદારો વ્યવસાયજન્ય રોગોથી પીડાય છે.

અભ્યાસના ગાળા દરમ્યાન પોટરી કામદારોમાં વેતનના દર રૂ. ૧૯થી વધીને રૂ. ૩૦ થયા છે. પરંતુ વાસ્તવિક સંદર્ભમાં આ વધારો તદ્દન નજીવો છે. કામદારોને પીસ રેટને આધારે વેતન ચુકવાય છે અને તેમણે આટલું વેતન પણ મેળવવા માટે વધુ કલાકો કામ કરવું પડે છે. મિલ કામદારો માટે વેતનનો દર સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૩માં રૂ. ૬૩ હતો. તે ડિસેમ્બર-૧૯૯૫માં ઘટીને રૂ. ૫૦ થયો છે. ડિસેમ્બર-૧૯૯૪માં તો તે સૌથી નીચો રૂ. ૪૩ જેટલો થયો હતો. આ ઘટાડો

અભિલાષભાઈ એક કાપડ મિલના છટણી પામેલા કામદાર છે. તેઓ તેમનાં પત્ની કમળાબહેન અને એક છ વર્ષની તથા એક છ માસની એમ બે પુત્રીઓ સાથે રહે છે. તેમનું અમદાવાદમાં દિલ્હીવાલી ચાલીમાં બે રૂમનું એક ઘર છે. તેઓ નોકરીની શોધમાં ઉત્તર પ્રદેશના એક ગામમાંથી ૧૬ વર્ષ અગાઉ સ્થળાંતર કરીને અહીં આવ્યાં હતાં.

અભિલાષભાઈને સરસપુર ટેકસ્ટાઈલ મિલમાં નોકરી મળી અને તેમણે તેમાં ૧૬ વર્ષ સુધી કામ કર્યું. તેઓ દર મહિને આશરે રૂ. ૨૦૦૦ કમાતા હતા. બે વર્ષ પહેલાં તેમને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા કારણ કે મિલમાં પૂરતું કામ નહોતું. તેઓ હવે બાંધકામ ઉદ્યોગમાં ટાઈલ્સ ઘસવાનું કામ કરે છે. તેમને રોજરોજ કામ મળશે જ એની ખાતરી નથી અને જ્યારે તેમને કામ મળે છે ત્યારે તેઓ રોજના રૂ.૩૦ કમાય છે. એટલે કે એમને દર મહિને રૂ.૭૦૦થી ૮૦૦ મળે છે. જો તેમને મહિનામાં ૨૫ દિવસ કામ મળે તો તેઓ આટલું રળે. તે રૂ. ૩૦૦ મકાનના ભાડા અને વીજળી પેટે ચૂકવે છે. ત્યાર બાદ બચેલી રકમ કુટુંબની મૂળભૂત જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે પૂરતી નથી. જો તેઓ બે પાળીમાં કામ કરે તો તેઓ વધુ નાણાં કમાઈ શકે. ઘણી વાર જરૂર હોય ત્યારે તેઓ આ રીતે કામ કરે જ છે. અગાઉ જ્યારે તેઓ કાયમી કામદાર હતા ત્યારે દુકાનદારો તેમને રોજિંદા વપરાશની ચીજો ઉછીની આપતા હતા કારણ કે તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેઓ પૈસા ચૂકવી શકશે. હવે એમણે કાયમી નોકરી ગુમાવી છે તેથી તેઓ એમને ઉછીની વસ્તુઓ આપવા તૈયાર નથી. એક મિલ કામદાર તરીકે તેઓ થોડી બચત કરી શકતા હતા અને થોડી રકમ તેઓ તેમના ગામડે પણ મોકલતા હતા. હાલ તેઓ ગામ રહેતા તેમના કુટુંબ માટે ટેકો બની શકે તેમ નથી. માસિક ૩ ટકાના દરે રૂ. ૮૦૦૦ જેટલી રકમ તો તેમણે દેવા પેટે લીધી છે. એટલે કે વાર્ષિક ૩૬ ટકાના વ્યાજે તેમણે દેવું લીધું છે. ગયે વર્ષે ખર્ચાને પહોંચી વળવા તેમનાં પત્નીનાં દાગીના ગીરવી મૂકવામાં આવ્યા છે. આમ છતાં, તેઓ તેમના ગામ પાછા જવા માગતા નથી કારણ કે તેમને ત્યાં રોજ મળશે જ એવી કોઈ ખાતરી નથી. શહેરમાં તેમને મહિનામાં ઓછામાં ઓછી ૧૫ દિવસની રોજની ખાતરી મળે છે. અભિલાષભાઈ કહે છે, “કામ ભલે જોખમી હોય તો પણ અમે કામ કરવા તૈયાર છીએ.”

કાપડ મિલમાં પોતાને ફરી રોજ મળશે એવી કોઈ આશા અભિલાષભાઈને નથી. આજે અમદાવાદ શહેરમાં આવા ઘણા અભિલાષભાઈ છે. સરકાર તેની નીતિ બદલે અને કાપડ ઉદ્યોગનું પુનર્ગઠન કરે અને એને માટે નવાં બજારો શોધે નહિ તો આ ક્ષેત્રમાં કામદારોની છટણી ચાલુ રહેશે અને તેઓ આવી નિરાશાજનક અને લાચારીભરી સ્થિતિમાં જીવ્યા કરશે.

વાસ્તવિક વેતનમાં થયેલા ઘટાડામાં આપોઆપ પ્રતિબિંબિત થાય છે. બાંધકામ ક્ષેત્રમાં વેતનનો દર રૂ. ૩૫ થી રૂ. ૪૫ જેટલો છે અને તે પોટરી ઉદ્યોગ કરતાં ઉંચો છે. ડિસેમ્બર-૧૯૮૫ દરમ્યાન બાંધકામ ક્ષેત્રમાં રોજગારીનો દર વધ્યો તેનું એક કારણ આ હોઈ શકે છે. મે-૧૯૮૫થી ડિસેમ્બર-૧૯૮૫ દરમ્યાન વેતન દર રૂ. ૩૫ થી ૪૦ થયો હતો. નોકરીમાં સલામતીનો અભાવ અને આવકમાં ઘટાડાને લીધે સ્ત્રીઓ પણ તેમના ઘરની બહાર નોકરી કરવા જવા માંડી અથવા ઘરમાં જ આવકસર્જનની પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી. કુટુંબ માટે પૂરક કમાણી ઊભી કરવા બાળકોએ પણ કામે જવાનું શરૂ કર્યું. ધિરાણની ઔપચારિક પદ્ધતિનો લાભ ખૂબ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં આ વર્ગને મળે છે તેથી સ્વરોજગારી મેળવવા માટે પણ તેઓ મોટું ઠેવું લે છે અને પછી દેવાદાર બને છે.

ગુજરાતની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર પર મોટો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં એનો અર્થ એ નથી થતો કે સંગઠિત ક્ષેત્રમાં રોજગારીનો દર વધી રહ્યો છે. વાસ્તવમાં એ ઘટી રહ્યો છે. ગુજરાતમાં પણ સંગઠિત ક્ષેત્રનો રોજગારીમાં ફાળો ૧૯૮૦ અને ૧૯૮૦ના દાયકામાં ઘટ્યો છે. મહદંશે લઘુ ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે રોજગારીમાં વધારો થયો છે. એને પરિણામે અમુક ઉદ્યોગોમાં ઝડપી વૃદ્ધિ થાય એમ બને અને તે ગુજરાતની ઔદ્યોગિક નીતિનાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો બને છે. જો કે, સિરામિક ઉદ્યોગ અને કાપડ ઉદ્યોગનો સમાવેશ આ ક્ષેત્રોમાં થતો નથી.

અભ્યાસ એમ દર્શાવે છે કે ખેતી ક્ષેત્ર તેના કામદારોને જાળવવામાં સક્ષમ રહ્યું છે. નાના ખેડૂતો સિંચાઈની સવલતોના અભાવે માત્ર ચોમાસા દરમ્યાન ખરીફ પાક લે છે. ઉનાળા અને શિયાળા દરમ્યાન તેમણે ખેતી સિવાયના ક્ષેત્રે રોજગારી મેળવવી પડે છે. ગુજરાતમાં હાલ ખેતીને ઉદ્યોગનો દરજ્જો અપાયો છે અને તે ખેત પ્રક્રિયા એકમો સ્થાપવા પ્રોત્સાહન આપે છે. એને પરિણામે અનેક નાના ખેડૂતો રોકડિયા પાકો ઉગાડવા તરફ વળ્યા છે. આથી ખેતીનું યાંત્રિકીકરણ વધ્યું છે અને નાના ખેડૂતો તેમની જમીનથી વિખૂટા પડી ગયા છે. ખેતીમાં રોજગારી ન મળતી હોવાને લીધે કામદારો ખેતી છોડી દે છે અને બાંધકામ ઉદ્યોગોમાં તથા શહેરી વિસ્તારોની નજીકનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગારી મેળવવા જાય છે.

ગ્રામ વિસ્તારોમાં અને ખાસ કરીને ખેતીમાં વેતન નીચાં રહ્યાં છે અને વાસ્તવિક સંદર્ભમાં તે સ્થગિત થયાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં ગરીબોની સ્થિતિ સુધરી શકે નહિ. ઉત્પાદન (મેન્યુફેક્ચરિંગ) ક્ષેત્રે સરેરાશ વેતન દર ખેતી અને બાંધકામ ક્ષેત્ર કરતાં ઊંચો છે. પહેલા ત્રણ રાઉન્ડ દરમ્યાન તેમાં વધારો થયો હતો અને અમદાવાદના ગ્રામ વિસ્તારોમાં મે-૮૫થી ડિસેમ્બર-૮૫ દરમ્યાન તે રૂ. ૩૫ થી ૪૦ થયો હતો. અન્ય વિસ્તારોમાં પણ આવો જ ઘટાડો જોવા મળ્યો છે. એપ્રિલ

૮૫ વર્ષનાં મંગુબહેન અમદાવાદ પાસે આવેલા ઓઢવની ઔદ્યોગિક વસાહતની પાસેના ચાંડિયેલ ગામમાં રહે છે. તેમને બે પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ છે. પાંચ વર્ષ પહેલાં તેમની પાસે પાંચ વીઘા જમીન હતી. તેઓ તેમાં ઘઉં, ચોખા, બાજરી અને રાજકો પકવતા હતા. તેમના પતિ રામસિંગભાઈ અમદાવાદની એક મિલમાં કામદાર હતા.

રામસિંગભાઈ બીમાર પડ્યા અને નોકરી ગુમાવી પછી તેમના કુટુંબની પરિસ્થિતિએ એકદમ નાટ્યાત્મક વળાંક લીધો. અનેક હોસ્પિટલોમાં તેમને સારવાર માટે લઈ જવાયા પરંતુ તેમની સ્થિતિ સુધરી નહિ. સરકારી હોસ્પિટલમાં ડોક્ટર અને દવાઓનો અભાવ હતો. તેથી તેમને કુહા ખાતે એક ખાનગી ડોક્ટરને ત્યાં લઈ જવાયા. પરંતુ ત્યાં તેમને યોગ્ય સારવાર મળી નહિ. છેવટે તેમને અમદાવાદમાં વી.એસ. હોસ્પિટલમાં સારવાર અર્થે દાખલ કરાયા અને ત્યાં તેઓ ત્રણ માસ રહ્યા. સારવાર કારગત નીવડી નહિ અને તેમની સ્થિતિ સુધરી નહિ. છેવટે તેમને ઘેર પાછા લવાયા અને બે માસ બાદ એમનું મૃત્યુ થયું. તેમને વળતર રૂપે જે રકમ મળી હતી તે બધી સારવાર પાછળ ખર્ચાઈ ગઈ.

મંગુબહેનના બે દીકરા દૈનિક મજૂર તરીકે કામ કરે છે અને કુટુંબને માટે તેઓ જ કમાનાર વ્યક્તિઓ છે. ચોથી દીકરીના લગ્નના ખર્ચ માટે મંગુબહેને રૂ. ૧૫૦૦૦ ગામના એક શાહુકાર પાસેથી માસિક ૩ ટકાના વ્યાજે ઉછીના લીધા હતા. જ્યારે તેમની પરિસ્થિતિ આ રકમ ચૂકવવાની ન હતી ત્યારે તેમણે જે ખેડૂતને ત્યાં સિંચાઈની સવલત હતી તેવા એક મોટા ખેડૂતને ત્યાં ૩ વીઘા જમીન ગીરો મૂકી. આ રીતે તેઓ વ્યાજનું ખર્ચ બચાવી શક્યાં. આજે પણ તેઓ નાણાં પાછાં આપવા અને જમીન છોડાવવા માટે શક્તિમાન નથી. તેમને લાગે છે કે માત્ર ચમત્કાર જ તેમને તેમની જમીન પાછી અપાવી શકે.

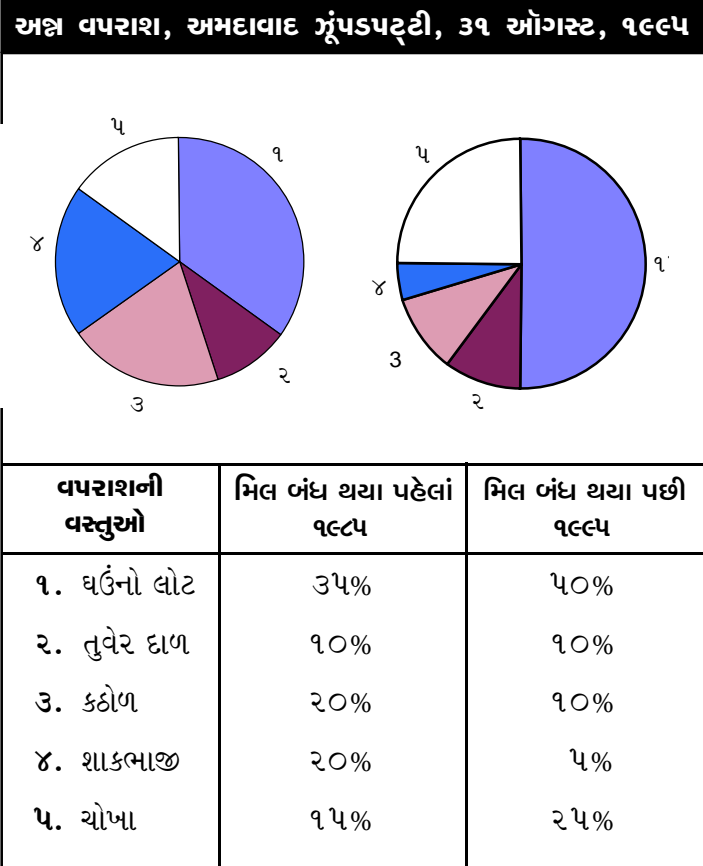
૮૪થી મે-૮૫ દરમ્યાન અમદાવાદના ગ્રામ વિસ્તારોમાં બાંધકામ ક્ષેત્રે વેતનનો દર ઘટ્યો છે પણ ડિસેમ્બર-૧૯૮૫ દરમ્યાન તે ખાસ્સો વધ્યો છે. કચ્છ અને સાબરકાંઠામાં ડિસેમ્બર-૧૯૮૫ સુધી તેમાં સતત ઘટાડો થતો રહ્યો છે. જૂનાગઢમાં અભ્યાસના ગાળા દરમ્યાન તેમાં સતત વધારો થયો છે.

ખેતી સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં વધારે સારું વેતન મળે છે. પરંતુ એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે બાંધકામ ક્ષેત્ર અને અસંગઠિત ઉત્પાદક એકમોમાં રોજગારી અસ્થિર છે અને તે શ્રમ બજારની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. આ નોકરીઓ કામદારોને કોઈ સામાજિક સલામતી પૂરી પાડતી નથી અને ઘણે સ્થળે કામનું સ્વરૂપ જોખમી હોય છે.

ખેતીમાં નિયમિત રોજગારીનો અભાવ છે અને અમુક ઋતુમાં જ તેમાં રોજગારી મળે છે. આથી થોડાક ખેડૂતો પશુપાલન અને બાંધકામ વ્યવસાય તરફ વળ્યા છે. સાબરકાંઠા અને જૂનાગઢના ગ્રામ વિસ્તારોમાં સૌથી વધુ ૧૮.૫ ટકા કામદારો ખાસ કરીને શિયાળામાં આવા પૂરક વ્યવસાય તરફ વળેલા જોવા મળ્યા છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં બાળકો સામાન્યતયા ખેતી અને પશુપાલન તરફ વળેલા છે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં ઘણી છોકરીઓએ ઘેરે ઢોર સંભાળવા માટે શાળા છોડી દીધી છે. જ્યારે ઘણી છોકરીઓ નાનાં ભાઈ-બહેનોની સંભાળ રાખવા માટે ઘેરે રહે છે.

કૃષિ અને અન્ન વપરાશ

ગુજરાતમાં ખેતીની મુખ્ય ઋતુ ખરીફ છે. ગ્રામીણ કુટુંબો મુખ્યત્વે ચોખા, બાજરી, કઠોળ, મકાઈ અને ઘઉં સ્વવપરાશ માટે પકવે છે. કચ્છ અને જૂનાગઢમાં ખેડૂતો પરંપરાગત રીતે કપાસ અને મગફળી પકવે છે. જે ખેડૂતો સિંચાઈની સવલત ધરાવે છે તેઓ રવી ઋતુ દરમ્યાન ઘઉં પકવે છે. અભ્યાસ હેઠળના વિસ્તારોમાં ખરીફ ઋતુ દરમ્યાન પાકની તરાહમાં કોઈ મોટા ફેરફારો જોવા મળ્યા નથી. સાબરકાંઠામાં એરંડો અને વરિયાળી જેવા રોકડિયા પાકનું વાવેતર ઋતુ દરમ્યાન નજીવું વધતું જોવા મળ્યું છે અને તેને લીધે ઘઉંના ખેડાણમાં ઘટાડો થયો છે.

શહેરી વિસ્તારોમાં કુટુંબો અન્નની રોજિંદી જરૂરિયાત માટે જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા ઉપર આધાર રાખે છે અને સ્થાનિક દુકાનો પર આધાર રાખે છે. એ બંને વચ્ચેના ભાવનો તફાવત તદ્દન નજીવો હોવાને લીધે ગરીબ કુટુંબોએ પણ ખાનગી દુકાનોએથી ખરીદી કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં સસ્તા અનાજની દુકાન ખૂબ દૂર આવેલી હોય અને એ દુકાનોએ જોઈતી વસ્તુઓ ન હોય એમ બને છે આથી એનો લાભ મર્યાદિત બને છે. ખેતીનું ઉત્પાદન ગ્રામ વિસ્તારોમાં ગરીબ કુટુંબોને અન્ન સલામતી પૂરી પાડે છે. સાબરકાંઠાના ગ્રામીણ આદિવાસી વિસ્તારોમાં બન્યું છે તેમ અનાજના ઉત્પાદનને બદલે રોકડિયા પાકોનું ઉત્પાદન વધે તો તેનાથી અનાજની પ્રાપ્યતા ઉપર વિપરીત અસર પડે છે અને અન્ન સલામતીને અસર પહોંચે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમ્યાન ઘટતી કે સ્થિર આવકે પણ વપરાશની તરાહમાં ફેરફાર આણ્યા છે. સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (પીઆરએ) દ્વારા જે માહિતી મળી છે તેમાં નીચેની તરાહ વ્યક્ત થાય છે

આરોગ્ય

ગ્રામ વિસ્તારોમાં ગરીબ કુટુંબોને સરકારી આરોગ્ય વ્યવસ્થાનો ખૂબ થોડો લાભ મળે છે. જો કે, સરકારી વ્યવસ્થાનો લાભ લેવાની બાબતમાં શહેરી વિસ્તારોમાં પરિસ્થિતિ થોડી સારી છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે કાપડ મિલોના કામદારોને ઈએસઆઈનો લાભ મળે છે. પરંતુ ઘણાં શહેરી ગરીબ કુટુંબોએ એમ જણાવ્યું હતું કે તેમને આરોગ્ય સંભાળની સરકારી વ્યવસ્થામાં કોઈ વિશ્વાસ નથી અને તેથી તેઓ ખાનગી દવાખાનાંમાં જાય છે. લગભગ ૮૫ ટકા આદિવાસીઓ ખાનગી દવાખાનાંમાં જ સારવાર લે છે. ડોક્ટરની ગેરહાજરી, સાધનોનો અભાવ, દવાઓનો અભાવ અને લાંબા અંતરે સરકારી દવાખાનું હોવાને લીધે લોકો સરકારી આરોગ્ય તંત્રનો લાભ લેતા નથી.

શહેરી, ગ્રામીણ અને આદિવાસી વિસ્તારોમાં આરોગ્ય સંભાળ પાછળનું ખર્ચ વધ્યું છે. એક માંદગી સમયે શહેરી વિસ્તારોમાં સરેરાશ રૂ. ૬૫૦ અને ગ્રામ વિસ્તારોમાં સરેરાશ રૂ. ૬૦૦નું ખર્ચ થાય છે આમાં ડોક્ટરની ફી, દવાઓ, લેબ ટેસ્ટ અને પરિવહન ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. ગરીબ કુટુંબોની આવક જોતાં આ ખર્ચ ઘણું મોટું છે. તાવ, કફ, મેલેરિયા જેવી નાની બીમારીઓમાં પણ રૂ. ૪૫૦ જેટલું ખર્ચ દર મહિને થાય છે. તાકીદતાની પરિસ્થિતિમાં આ ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૦૦ જેટલું થઈ શકે છે. સારવારના ખર્ચમાં થયેલા આ વધારાને લીધે આરોગ્ય સંભાળ પાછળનું ખર્ચ વધ્યું છે. આ ખર્ચને પહોંચી વળવા ગરીબ કુટુંબો શાહુકારો પાસેથી વ્યાજના ઊંચા દરે નાણાં ઉઠીનાં લે છે. જ્યારે તેઓ એ દેવું પાછું આપી શકતા નથી ત્યારે તેઓ તેમની અસ્કામતો ગુમાવે છે.

ધિરાણ

મોટા ભાગનાં કુટુંબો અનેક સ્ત્રોતોમાંથી નાણાં ઉઠીનાં લે છે. તેઓ દુકાનદારો, જમીનદારો, શાહુકારો અને બીજાં કુટુંબો પાસેથી દેવું લે

સાબરકાંઠા જિલ્લાનાં ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં આવેલા ગણેર ગામમાં એક વૃદ્ધ દંપતી રહે છે. તેમનો યુવાન દીકરો રામભાઈ અચાનક જ લકવાગ્રસ્ત બન્યો અને તેના શરીરના નીચેનો ભાગ બહેરો થઈ ગયો એ જોઈને માબાપના દુઃખનો પાર ના રહ્યો. તેઓ તેમને ગામમાંની સરકારી હોસ્પિટલમાં લઈ ગયા. પણ એ બંધ હતી કારણ કે ત્યાં કોઈ ડોક્ટર નહોતા. બીજી સરકારી હોસ્પિટલ ગણેરથી ૭ કિ.મી. દૂર દેલવાડા ખાતે હતી. પણ એ પણ ડોક્ટર ન હોવાને લીધે બંધ હતી. દરદીને પછી ગણેરથી ૧૦૦ કિ.મી. દૂર ઈડર લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં બે દિવસ માટે દરદીને દાખલ કરાયો પણ ડોક્ટર કોઈ નિદાન કરી શક્યા નહિ. તેમણે એક્સ-રે, તપાસ અને દવાખાનામાં રહેવા માટેનાં ખર્ચ પેટે રૂ.૨૦૦૦ લીધા. પછી રામભાઈને અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયા. ત્યાં તેઓ ૧૦ દિવસ રહ્યા અને દવાઓ, જવા આવવાનો ખર્ચ અને રહેવા, જમવા માટે રૂ. ૮૦૦૦નો ખર્ચ થયો. દર્દીની સ્થિતિમાં કોઈ ફેર પડ્યો નહીં અને તેમને પાછા તેમને ગામ લઈ જવાયા.

રામભાઈને પછી તેમના ગામથી ૨૦ કિ.મી. દૂર પોશીના ખાતે દેશી દવા માટે એક વૈદને ત્યાં સતત ૧૫ દિવસ માટે લઈ જવાયા. રામભાઈને સ્ટ્રેચર ઉપર લઈને તેમનું કુટુંબ રોજ ૪૦ કિ.મી. ચાલતું કારણ કે વાહનવ્યવહારની કોઈ વ્યવસ્થા જ નહોતી. તેમણે વૈદની ફી પેટે રોજના રૂ.૨૫ ચૂકવ્યા. છતાં કોઈ સુધારો ન થતાં એ સારવાર પડતી મૂકવામાં આવી. તેમણે ઉદયપુર, ડુંગરપુર, ચિત્તોડગઢ અને પોશીનાની આસપાસનાં નાનાં-મોટાં તમામ શહેરોની હોસ્પિટલોમાં સારવાર લીધી. પણ બધા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા અને આજે પણ રામભાઈ પથારીવશ છે.

સારવારના ખર્ચ માટે આ કુટુંબને તેમની ચાર બકરીઓ રૂ.૨૮૦૦માં, અનાજ રૂ.૧૧,૦૦૦માં, બે બળદ રૂ.૧૦૦૦૦માં, અને બે ભેંસ રૂ.૧૫૦૦૦માં વેચવા પડ્યા. તેમણે તેમનાં ઘરેણાં રૂ.૧૧૦૦૦ માટે ગીરો મૂક્યાં અને એ નાણાં પરત ન અપાતાં ઘરેણાં ગુમાવ્યાં. રામભાઈની સારવાર માટે આ રીતે તેમણે લગભગ રૂ.૭૦૦૦૦ ખર્ચ્યાં. રામભાઈના સાળાએ રૂ.૧૭૦૦૦ જેટલી મદદ કરી હતી. હાલ, રામભાઈના સસરા તેમની સંભાળ લઈ રહ્યા છે.

રામભાઈનાં પત્ની પતિની સંભાળ લે છે તેથી તેઓ બહાર કામે જઈને આવક રળી શકે તેમ નથી. બાળકો નાનાં છે અને શાળામાં ભણે છે. માબાપ વૃદ્ધ છે તેથી કામ કરી શકે તેમ નથી. તેઓ માત્ર બાળકોને સાચવી શકે છે. એટલે એક ભાઈ સિવાય આ કુટુંબને ટેકો આપનાર કોઈ નથી. ભાઈ બાજુમાં જ રહે છે અને મદદ કરે છે. રામભાઈનાં માતૃશ્રી રહે છે અને રામભાઈની સારવાર માટે ગુમાવેલી કુટુંબની માલમિલકત ગણાવે છે. તેમને ડર છે કે તેમની પાસે જે કંઈ થોડુંઘણું બચ્યું છે તે પણ ગુમાવવાનો વારો આવશે.

છે. બંને શહેરી જૂથોમાં કુટુંબો વચ્ચેના આંતરિક ધિરાણનો ફાળો ઘટ્યો છે, જો કે, આ ધિરાણ વ્યાજમુક્ત હોય છે. ઔપચારિક સ્ત્રોતોમાંથી ધિરાણ મેળવવાનું વલણ શહેરી જૂથોમાં પણ ખૂબ ઓછું છે અને અભ્યાસના ગાળા દરમ્યાન તે સ્થિર રહ્યું છે.

ઉપરોક્ત વિષયોને લઈને આ અભ્યાસમાં આંતરિક ધિરાણનો ફાળો ઘટ્યો છે, જો કે, આ ધિરાણ વ્યાજમુક્ત હોય છે. ઔપચારિક સ્ત્રોતોમાંથી ધિરાણ મેળવવાનું વલણ શહેરી જૂથોમાં પણ ખૂબ ઓછું છે અને અભ્યાસના ગાળા દરમ્યાન તે સ્થિર રહ્યું છે.

અભ્યાસ પછીનાં અનુવર્તી (ફોલોઅપ) પગલાં

અભ્યાસ બાદ ‘ઉન્નતિ’એ વિવિધ સ્તરે આરોગ્ય સંબંધી પ્રશ્નો અંગે એડવોકસીનું કામ આરંભ્યું છે. આરોગ્ય સંભાળનું ખર્ચ વધ્યું હોવાના સંદર્ભમાં ‘લોક સ્વાસ્થ્ય મંડળી’ અને ‘લોકોસ્ટ’ સાથે એક અનોપચારિક જોડાણ કર્યું છે. ગુજરાત માટે આવશ્યક ઔષધ નીતિ માટે જુંબેશ શરૂ કરવામાં આવી છે. તેમાં દવાઓના વધતા ભાવ અને જાહેર આરોગ્ય સંભાળ કેન્દ્રોમાં આવશ્યક દવાઓનો અભાવ જેવા પ્રશ્નો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. ગરીબો પ્રાથમિક આરોગ્ય સંભાળ પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે અમે પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો(પી.એચ.સી.)ની કામગીરીનો અભ્યાસ સારવાર સંબંધી સેવાઓના સંદર્ભમાં શરૂ કર્યો છે.

સ્થાનિક સ્તરે કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે મળીને આ અભ્યાસ હાથ ધરાઈ રહ્યો છે. અભ્યાસનો હેતુ પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોની કાર્યક્ષમ કામગીરીની આડે આવતા અવરોધો પિછાણવાનો અને એવા નીતિવિષયક ફેરફારો સૂચવવાનો છે કે જેથી ગરીબોને આ કેન્દ્રો પરથી વધારે અને ગુણવત્તાયુક્ત આરોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ત થાય.

રજૂઆત : એલિસ મોરિસ, ઉન્નતિ, અમદાવાદ.

વિશ્વ બેંક દ્વારા સહાય પામતી પરિયોજનાઓમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા

સંદર્ભ

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં વિશ્વ બેંક વિકાસના ક્ષેત્રમાં વિકાસનાં કાર્યો માટે સહાય કરી રહી છે. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આ પ્રક્રિયામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની શું ભૂમિકા હોવી જોઈએ તેની ઉપર ચર્ચા થઈ રહી છે. ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની ભૂમિકા અને વિશ્વ બેંકની સહભાગિતાની નીતિના વિષય પર ડૉ. એલન ફાઉલર અને ડૉ. રાજેશ ટંડનનાં મંતવ્યો આ લેખમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ડૉ. એલન ફાઉલર

વિશ્વ બેંક જે પરિયોજના અને પ્રવૃત્તિઓમાં નાણાં આપે છે તેમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સામેલ કરવામાં તે વધુ રસ ધરાવે છે. (આ બાબત એશિયન ડેવલપમેન્ટ બેંક (એડીબી)ને પણ લાગુ પડે છે.) એક આંતર-સરકારી સંસ્થા તરીકે વિશ્વ બેંકે આમ શા માટે કરવું જોઈએ ? એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે વિશ્વ બેંક માને છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને સામેલ કરવાથી તે સત્ય દેશોને જે ધિરાણ આપે છે તેની કામગીરીમાં સુધારો થશે. અહીં, સુધરેલી કામગીરીનો અર્થ એ છે કે ધિરાણની અસર વધશે. એટલે કે તે વધુ લોકોને અને વધુ ગરીબ લોકોને પહોંચશે અથવા વિકાસની પ્રક્રિયા ઉપર સ્થાનિક માલિકી વધશે. અથવા ખર્ચ ઘટાડીને કે કાર્યક્ષમતા વધારીને ધિરાણની પુનર્યુક્તવણીમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સરકારને મદદ કરી શકે. આ લેખમાં વિશ્વ બેંક દ્વારા સહાય પામતી પરિયોજનાઓમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ભજવવાની ચાર પ્રકારની ભૂમિકા તથા સલાહ અને સાવચેતીનાં પગલાં દર્શાવ્યાં છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ચાર ભૂમિકાઓ

વિશ્વ બેંક સહાયિત પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા જુદી

યોજનાની રૂપરેખા ઘડવામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભાગીદારી

જુદી હોઈ શકે, પરંતુ સામાન્યતયા તે ચાર પ્રકારની છે. તેમાં બે ધિરાણ માટેની વાટાઘાટોના તબક્કા ઉપર આધાર રાખે છે અને બે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. પહેલી તો, જ્યારે ધિરાણ માટે માત્ર વિચારણા જ કરાય છે ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પરિયોજના ઘડવાની અને તેની વિગતો તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયામાં સહભાગી થવા કહી શકાય. અહીં બિનસરકારી સંસ્થાઓની તેમના સ્થાનિક અને ટેકનિકલ જ્ઞાન તથા અનુભવ માટે જરૂર પડે છે. તેમાં સામાન્યતયા ધિરાણ માટેની દરખાસ્તમાં જરૂરી વિગતો એકત્ર કરવા માટેનાં સર્વેક્ષણો અને તપાસો હાથ ધરવામાં તેઓ સરકારી કર્મચારીઓ અને વિશ્વ બેંકના કન્સલ્ટન્ટને સહાય પૂરી પાડે છે.

બીજી એક સામાન્ય ભૂમિકા એ છે કે મંજૂરી પામેલી પરિયોજનાના અમલીકરણ માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને કામ સોંપી શકાય. અહીં બિનસરકારી સંસ્થા પરિયોજનાના ભાગરૂપે નફો ન કમાતા કોન્ટ્રાક્ટર તરીકે કામ કરે છે. સામાન્યતયા, નાણાં જવાબદાર સરકારી સંસ્થા દ્વારા આવે છે. એટલે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વિશ્વ બેંકના કર્મચારીઓ સાથે પરિયોજના ઘડવામાં સામેલ થયા હોય તો પણ ખરા કરાર અંગે તો જવાબદાર સરકાર સાથે વાટાઘાટો થાય છે અને ત્યાં જ ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. પ્રોજેક્ટ ડિઝાઇન તૈયાર કરવામાં અથવા અમલમાં સામેલગીરી ઘણી વાર સામાન્ય પ્રવાહ સાથેની પ્રવૃત્તિ ગણાય છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે ત્રીજી ભૂમિકા પણ છે અને તે સામાન્ય પ્રવાહની વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ છે. આમાં બિનસરકારી સંસ્થાઓને જે તે દેશ અંગેની તેની વ્યૂહાત્મક નીતિ વિશેની વિશ્વ બેંકની વિચારણામાં પ્રદાન આપવા માટે નિમંત્રવામાં આવે છે. તેમાં ધિરાણ અંગે કોઈ ચર્ચા કરવાની હોતી નથી પરંતુ વ્યૂહાત્મક હેતુ એ હોય છે કે વિશ્વ બેંક કેવી રીતે જે તે દેશમાં તેના ધિરાણના કાર્યક્રમમાં પ્રાથમિકતા નક્કી કરે. આ પરિસ્થિતિમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતી વિગતો માહિતીની ગુણવત્તા અને સરકારી અધિકારીઓ તથા રાજકારણીઓનાં મંતવ્યો સાથે પૂરક બનીને નિર્ણય-પ્રક્રિયા સુધારે છે. ખાસ કરીને જ્યારે વિકાસ અંગેનાં મંતવ્યો અલગ અલગ હોય છે ત્યારે આ ભૂમિકા તનાવ ઊભા કરી શકે છે.

ચોથી ભૂમિકા એ છે કે વાટાઘાટોમાં સીધી રીતે સામેલ થયા વિના વિશ્વ બેંકની વ્યૂહરચનાઓ અથવા સહાયિત પરિયોજનાઓ અંગે ટીકાત્મક અવલોકનો કરીને પ્રજા અને સમુદાયના 'વાલી' તરીકે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ કામ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, તેઓ વાટાઘાટો

કરવાનું પસંદ કરતી નથી પરંતુ તેમનો અવાજ બીજી રીતે સંભળાય તે જુએ છે. એને માટે તેઓ લોકોને એકત્ર કરે છે. અને પ્રસારણ માધ્યમો તથા કાનૂની પગલાં વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. આ વલણ અને ભૂમિકા વિશ્વ બેંક અને સરકારના વર્તન ઉપર એક સલાહકારી અભિગમ કરતાં વધારે અસર કરે છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થા માટે સાવચેતી અને સલાહ

ઉપર જે ભૂમિકાઓ જણાવાઈ તે દરેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં જ્ઞાન, અનુભવ તથા ગરીબો અને વંચિતો ઉપરની વિકાસલક્ષી અસરને અનેક ગણી વધારવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ વિશ્વ બેંક સહાયિત પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવું ઘણું હકારાત્મક બની શકે છે. જો કે, આમાંની કોઈ પણ ભૂમિકામાં કંઈક આદાન-પ્રદાન તો રહે જ છે. એ નીચે દર્શાવવામાં આવ્યું છે:

સહયોજન (કો-ઓપ્શન) :

એ શક્ય છે કે વાટાઘાટો દરમ્યાન બિનસરકારી સંસ્થાઓએ ગંભીર વાંધા ઉઠાવ્યા હોય છતાં પણ તેમની સામેલગીરીનો દુરુપયોગ કરીને, પરિયોજનાની સ્વીકૃતિના સંકેત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે. બીજા શબ્દોમાં, બિનસરકારી સંસ્થાઓને સમાન ભાગીદાર ગણવાને બદલે સહયોજિત (કોઓપ્ટેડ) ગણવામાં આવે. અહીં લોકોની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પરની વિશ્વસનીયતાનો વિશ્વ બેંક ઉપયોગ કરે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો, જેને જાહેરમાં સહભાગિતા વધી એમ કહેવામાં આવે તે ખરેખર તો નિર્ણયો અંગે સહિયારા અંકુશ સિવાયની ચર્ચા-વિચારણા જ હોય. આમ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સહયોજિત થઈ જાય છે. પોતાની છાપ જાળવી રાખવા માટે, તે વિશ્વ બેંક દ્વારા પોતાને માન્યતા મળી છે એને ગાઈવગાડીને કહે છે અથવા સરકાર ઉપર દબાણ લાવવા ઘણી વાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તેઓ ખરેખર જેમાં માનતી નથી તેને જ તેઓ ટેકો આપે છે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સામેલગીરીનો દુરુપયોગ

સ્વીકૃતિની જરૂરિયાત :

વાટાઘાટો કરવા, પ્રભાવ પાડવા અને પોતાને પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચાવવા માટે સક્ષમ બનવા સ્વૈચ્છિક સંસ્થા પાસે લોકસ્વીકૃતિ હોવી જરૂરી છે. 'સામાન્ય પ્રવાહની વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ'ની ભૂમિકામાં આ ખાસ મહત્વનું છે. કારણ કે જ્યારે સરકારના વિચારો અને પ્રાથમિકતાઓ કરતાં તેનો મત જુદો પડતો હોય છે ત્યારે તેની વિશ્વસનીયતા સામે પડકાર ફેંકવામાં આવતો હોય છે. આ પરિસ્થિતિમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને જે મુદ્દાઓ રજૂ કરવાના છે તેની અસર ઓછી કરવા માટે વિશ્વ બેંક અથવા સરકારના કર્મચારીઓ લોકસ્વીકૃતિ ચકાસવા ગેરવાજબી રીતો અપનાવવાનો પ્રયાસ કરે એમ પણ બને. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાએ પૂરતા મજબૂત હોવું જોઈએ પણ અભિમાની નહિ. અને તેણે જેને વિશે તે ચિંતિત છે એ વિસ્તાર કે લોકો સાથેની પોતાની ઘનિષ્ટતાનો પરિચય આપવો જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સમાજમાં અને અર્થતંત્રમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનાં મૂળિયાં કેટલાં ઊંડાં છે તે ખૂબ જ મહત્વનું છે. જે બિનસરકારી સંસ્થાઓ સહાયની વ્યવસ્થાથી ઊભી થઈ છે તેમને માટે આ ઘણી વાર મુશ્કેલ બને છે.

વૈકલ્પિક ખર્ચ :

વિશ્વ બેંક સહાયિત કામમાં સામેલ થવામાં બિનસરકારી સંસ્થાને બૌદ્ધિક રીતે અને સમયની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ ઘસાવું પડે છે. એને માટે ક્યાંકથી નાણાં મળવાં જોઈએ. પણ એ ક્યાંથી મળે ? મોટા ભાગની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પરિયોજના-આધારિત નાણાં પર નભતી હોય છે અને તેમાં તેમનું વહીવટી ખર્ચ ખૂબ ઓછું હોય છે. તેથી તેમની પાસે અન્ય કામો કરવાની વધારાની શક્તિ હોતી નથી. આથી વિશ્વ બેંક સંબંધી ભૂમિકાઓ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનાં સંસાધનોનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરે છે. તેમાં માનવ સંસાધનની તો ગણતરી થતી જ નથી. સામાન્ય પ્રવાહની વિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ માટે વિશ્વ બેંક પાસેથી નાણાં મળે તો તેમાં સ્વતંત્રતા સાથે બાંધછોડ થવાનો ભય પણ ઊભો થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં જે છૂટછાટ કરવાની નીતિ ઊભી થાય છે તેમાંથી સંચાલન અંગે અનેક તનાવો ઊભા થાય છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વિશ્વ બેંક સંબંધી કોઈ પણ ભૂમિકા માટે જરૂરી શક્તિ અને અન્ય ખર્ચા વિશે ગંભીરતાથી વિચારી લેવું જોઈએ અને તે પ્રવર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ સામે ખતરો ઊભો ના કરે, સંગઠનની ઓળખને નબળી ના પાડે અથવા તે અસ્થિરતા તરફ દોરી ના જાય તેની તેણે કાળજી રાખવી જોઈએ.

સ્વાયત્તતા :

જ્યારે નિર્ણયો સહિયારી રીતે કરીએ ત્યારે તમારી સ્વાયત્તતા કંઈક અંશે જવા દેવી પડે છે. આ વાત ખોટી નથી જ્યારે લાભ કરતાં ખર્ચ ઓછું હોય અને તમે પ્રક્રિયા પર અંકુશ ધરાવો છો એમ તમને લાગતું હોય. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે સમસ્યા એ છે કે નાણાંની સત્તા સૌથી વધારે હોય છે. નાણાં ધીરનાર વિશ્વ બેંક તથા નાણાં ઉછીનાં લેનાર સરકારના વર્તન ઉપર પડેલી જે અસર છે તેના લાભની

તુલનાએ જે સ્વાયત્તાનું બલિદાન આપવામાં આવ્યું હોય છે તેની વચ્ચે અસંતુલન હોય છે. કેટલાક અદૃશ્ય ખર્ચા પણ હોય છે. સામાજિક વિશ્વસનીયતા ગુમાવવી અથવા રાજ્ય કે વિદેશી હિતોના જ રખેવાળ હોવાની છાપ ઊભી થવી એ આવા ખર્ચા છે. સ્વાયત્તા સામેનું ખર્ચ ભાગ્યે જ આસાનીથી ગણી શકાય છે. પણ તેમ ન કરવાથી નાગરિક સમાજમાં જે સ્થાન હોય તે જાય અને બિનસરકારી સંસ્થા બિનનફાકારક ધંધો કરે છે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય એમ બને. આમ આ એક લપસણો રસ્તો છે.

તારણ

આ બધી બાબતો જોતાં સામાન્ય સલાહ એ છે કે વિશ્વ બેંક સહાયિત વિકાસલક્ષી કામમાં પોતાની ભૂમિકા વિશે સાવચેતીથી વર્તવું. દૃશ્ય અને અદૃશ્ય ખર્ચાઓ વિશે જેટલા સ્પષ્ટ થઈ શકાય તેટલા સ્પષ્ટ થવું અને અહમ્, પોતાને ટકાવી રાખવાની વૃત્તિ અથવા સત્તા કેવી રીતે કામ કરે છે તેને વિશે નકારાત્મક મંતવ્ય ધરાવ્યા વિના મોટા લાભ વિશેની ધારણાઓ બાંધવી જોઈએ નહિ. ગરીબ-વંચિત લોકોનો એ અધિકાર છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આવી બાબતો પર તકેદારી રાખે.

ડૉ. એલન ફાઉલર યુ.કે.ની ઈન્ટરેક(આઈ.એન.ટી.આર.એ.સી.) સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા છે. હાલમાં ઈથિયોપિયા ખાતે કાર્યરત છે.

રાજેશ ટંડન

વિશ્વ બેંકની 'સહભાગિતા અંગેની નીતિ'ની જાહેરાત સપ્ટેમ્બર-૧૯૯૪માં કરવામાં આવી. ૧૯૯૫ના મધ્યભાગ સુધીમાં 'પ્રાદેશિક સહભાગિતા કાર્યલક્ષી યોજનાઓ, (રિજિઓનલ પાર્ટિસિપેશન એક્શન પ્લાન્સ-આર.પી.એ.પી) તૈયાર કરવામાં આવી.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના વિશ્વ બેંક અંગેના કાર્યકારી જૂથ (એન.જી.ઓ વર્કિંગ ગ્રુપ ઓન ધ વર્લ્ડ બેંક-એન.જી.ઓ.ડબલ્યુ.જી.) એ તેની ઑક્ટોબર-૧૯૯૫ની વાર્ષિક બેઠકમાં વિશ્વ બેંકની સહભાગિતાની નીતિ ઉપર સંયોજિત રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેથી સહભાગિતા વિશે એક પેટા જૂથની રચના કરવામાં આવી. આ પેટા જૂથનો હેતુ નીચે મુજબ છે:

- વિશ્વ બેંકની સહભાગિતાની નીતિ ઉપર નિરીક્ષણ કરવું અને તેના અસરકારક અમલ ઉપર પ્રભાવ પાડવો.
- વિશ્વ બેંકના સહભાગી વિકાસના પ્રયાસોમાં નાગરિક સમાજના લોકોની વધુ વ્યાપક અને ગહન સામેલગીરીને પ્રોત્સાહન આપવું.

આ કામોને આગળ ધપાવવા માટે ૧૯૯૫-૯૬ દરમ્યાન અનેક કાર્યો કરવામાં આવ્યાં. પરિયોજનાના કાર્યમાં અને નીતિવિષયક મુદ્દાઓમાં સહભાગિતાનો અભ્યાસ કરવા એક સર્વસામાન્ય માળખું

તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે પેટા જૂથના અધ્યક્ષે તૈયાર કર્યું. અને પ્રાદેશિક જૂથોને તે વહેંચવામાં આવ્યું કે જેથી દરેક પ્રદેશમાં કેસ સ્ટડી તૈયાર કરવા માટેનો માર્ગ મોકળો થાય.

વિશ્વ બેંક સાથે ચર્ચા-વિચારણા

આફ્રિકા, એશિયા અને લેટિન અમેરિકામાં પ્રાદેશિક બેઠકો યોજાઈ હતી. તેમાં વિશ્વ બેંકની વિવિધ પરિયોજનાઓમાં સહભાગિતાના અનુભવો અને નીતિવિષયક પ્રશ્નો અંગે મહત્વપૂર્ણ ચર્ચા થઈ હતી. અમુક કેસ સ્ટડી તૈયાર કરવામાં આવ્યા અને ૧૯૯૬ના પૂર્વાર્ધમાં ત્રણે પ્રદેશોમાં યોજાયેલી બેઠકોમાં તેની રજૂઆતો કરવામાં આવી હતી.

જુલાઈ-૧૯૯૬માં કાર્યકારી જૂથની સંચાલન સમિતિની બેઠકમાં સહભાગિતા અંગે એક પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. એમાં માત્ર સંચાલન સમિતિના સભ્યો જ નહિ પરંતુ વિવિધ પ્રદેશોની ૧૨ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, વિશ્વ બેંકના કર્મચારીઓ અને નાગરિક સમાજના કાર્યકરોએ ભાગ લીધો હતો. આ પરિસંવાદના હેતુઓ નીચે મુજબ હતા:

- વિશ્વ બેંકની પ્રાદેશિક સહભાગિતા કાર્યલક્ષી યોજનાઓમાં (આર.પી.એ.પી.) થયેલી પ્રગતિની નોંધ લેવી અને એમાંથી શીખ મેળવવી.
- સહભાગિતાને ઓળખી કાઢવા અને એના પર નિરીક્ષણ કરવા ઘણાં માળખાં તૈયાર છે પરંતુ તેમાંથી એક સામાન્ય માળખું તૈયાર થાય.

- આગામી ૧૮ માસ માટે વિશ્વ બેંક અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સંયુક્ત યોજનાઓ બનાવવી.

તૈયાર થયેલા કેસ સ્ટડી અને છેલ્લા એક વર્ષ દરમ્યાન થયેલી ચર્ચાઓને આધારે તારવેલી શીખ આ લેખમાં સમાવવામાં આવી છે. વિશ્વ બેંકના ટેકાવાળી યોજનાઓમાં અને નીતિવિષયક માળખાંમાં સંકળાયેલી વ્યક્તિઓની (સ્ટેક હોલ્ડર) ભાગીદારી મજબૂત બનાવવા અંગે જે ચિંતન પ્રાપ્ત થયું છે તે માટે આ નોંધો રજૂ કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત તેનો હેતુ ૧૯૯૬-૯૮નાં ગાળા દરમ્યાન કાર્યકારી જૂથ જે કાર્યલક્ષી યોજના રજૂ કરી હતી તેનાં અનુવર્તી કાર્ય તરીકે આ મુદ્દાઓનું ગહનતાપૂર્વક વિશ્લેષણ કરવાનો પણ હતો.

વિશ્વ બેંક દ્વારા સહાય પામેલી પરિયોજના પરથી મેળવેલી શીખ

અભ્યાસો અને ચર્ચાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ હતું કે વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશોમાં વિશ્વ બેંકની પરિયોજનાઓમાં સહભાગિતાના મુદ્દાઓ વધુ ને વધુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. હાલ ચાલી રહેલી ઘણી નવી પરિયોજનાઓમાં સ્થાનિક સરકારી સંસ્થાઓ, સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ, માધ્યમો, વિદ્વાનો અને અન્ય સંસ્થાઓની ભાગીદારી વધી છે. વિશ્વ બેંકમાં સહભાગિતાની નીતિ તેમ જ પ્રાદેશિક સહભાગિતા કાર્યલક્ષી યોજનાઓ (આર.પી.એ.પી.) તાજેતરમાં ઊભી થયેલી બાબતો છે તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે વિશ્વ બેંકમાં એમનું સંકલન થતાં થોડો સમય લાગશે.

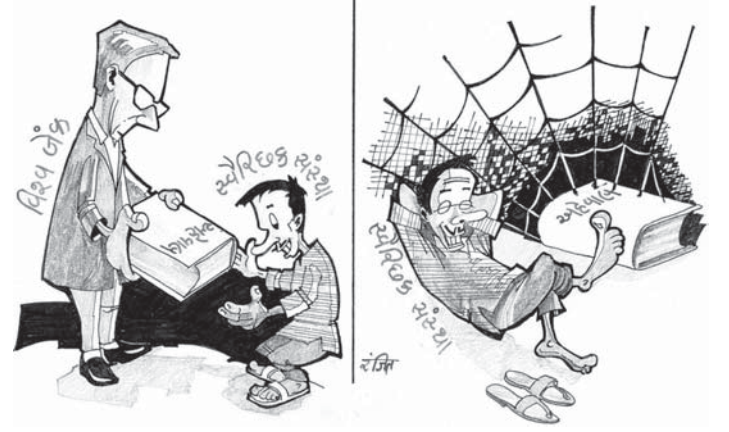
ગયા વર્ષની પ્રક્રિયાએ પણ એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે દક્ષિણના વિકાસશીલ દેશોમાં ઘણી સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ અને તેમનાં જોડાણોને હજુ સુધી વિશ્વ બેંકના કામમાંની સહભાગિતાની નીતિ અને પ્રાદેશિક સહભાગિતા કાર્યલક્ષી યોજનાઓ (આર.પી.એ.પી.) અંગે કશી માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. પ્રાદેશિક જોડાણો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકારી જૂથની યોજનાઓ અંગે અનુવર્તી કાર્ય માટે જવાબદાર કેન્દ્રો દ્વારા કંઈક અંશે માહિતીનો પ્રસાર થયો છે. પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોની સહભાગિતા વધારવા માટે અને દક્ષિણની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સક્ષમ બને તે માટે તેમનામાં ક્ષમતાવર્ધન, માહિતીનો પ્રસાર અને વિચાર-વિનિમય વધુ સક્રિયપણે થાય તે જરૂરી છે.

ઉપરોક્ત બાબતોના સંદર્ભમાં, કેસ સ્ટડીમાં અને પ્રાદેશિક ચર્ચાઓમાં સહભાગિતાને મજબૂત અને ગહન બનાવવા સંબંધી અનેક પ્રસ્તુત મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા છે. એમાંના કેટલાક નીચે જણાવ્યા છે:

માહિતીની પ્રાપ્તિ :

વિશ્વ બેંકે માહિતી પ્રકાશિત કરવાની નીતિ નક્કી કરી છે અને ઘણા બધા દસ્તાવેજો હવે જાહેર રીતે પ્રાપ્ય છે. તેમ છતાં એમ જણાય છે કે વિવિધ દેશોમાંની કચેરીઓ અને પરિયોજનાઓનો અમલ કરનારી સંસ્થાઓને જે તે પરિયોજના અંગેની માહિતી સમયસર મળતી નથી.

જેમાં દસ્તાવેજો પ્રાપ્ય છે તેમાં પણ જો સંગઠનોને સમયસર માહિતી મળે તો પોતાની ભાગીદારી વધુ અસરકારક બનાવી શકે તેમ છે તેમને આ માહિતી પહોંચાડવા માટે સક્રિય પ્રયાસો કરવામાં આવતા નથી. અનેક પ્રસંગોએ અમલદારશાહી તંત્ર અને સરકારી ખાતાંઓ તથા સંસ્થાઓમાં માહિતી ગુપ્ત રાખવાના વલણને લીધે માહિતીના પ્રસારના માર્ગોમાં અવરોધ ઊભા થાય છે. જ્યારે કોઈક માહિતી પ્રાપ્ય હોય છે ત્યારે તેની ભાષા એવી હોય છે કે સ્થાનિક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પરિયોજનાથી સીધી અસર પામનારા પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોને તેમાં કંઈ સમજણ પડતી નથી.

સમયસર અને યોગ્ય માહિતીની પ્રાપ્તિનો અભાવ

માહિતીના પુરવઠાનો આધાર વિશ્વ બેંકના વડા મથકમાં કે વિશ્વ બેંકની જે તે દેશની કચેરીમાં કે અમલકર્તા સરકારી સંસ્થામાંના પરિયોજના માટે જવાબદાર એવી સંચાલક વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત રુચિ ઉપર પણ રહે છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને બીજાઓએ વ્યક્તિગત સંપર્કો ઊભા કરવા પડશે અને એવી વ્યક્તિઓ પાસેથી માહિતી મેળવવા માટે વ્યક્તિગત પ્રયાસો કરવા પડશે. અનેક બાબતોમાં માહિતી માત્ર વિશ્વ બેંકના વોર્શિંગ્ટન ખાતેના વડા મથકેથી જ મળી શકે છે, જે તે દેશની તેની કચેરીએથી મળી શકતી નથી.

સંકળાયેલા સભ્યોની ભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટેના કોઈ પણ પ્રયાસમાં સમયસર અને યોગ્ય માહિતી મળે તે ખૂબ મહત્વનું છે. તેમાં પણ જ્યારે કોઈક પરિયોજનામાં વિવિધ વ્યક્તિઓ સંકળાયેલી હોય ત્યારે આ બાબત ખૂબ જ મહત્વની બની જાય છે. કારણ કે આ સંકળાયેલ સભ્યોની માહિતી મેળવવાની અને માહિતીનો ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા જુદી જુદી હોય છે. જેમ કે, સરકારી સંસ્થાઓ અને અસંગઠિત ગ્રામીણ ગરીબોની ક્ષમતા જુદી જુદી હોય છે. અને તેનાથી આ પ્રશ્ન વધુ ગૂંચવાડાભર્યો બને છે. 'સત્તા તરીકે માહિતી'નું મૂલ્ય સર્વસામાન્યપણે સ્વીકાર્ય બન્યું છે ત્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને અન્ય નાગરિક સમાજના કાર્યકર્તાઓને નિશ્ચિત પરિયોજનાની માહિતી મળે તે માટેની વ્યવસ્થા અને કાર્યવિધિઓ હજુ સુનિશ્ચિત થયાં નથી.

આ ચર્ચા ઉપરથી એમ જણાય છે કે જો વિશ્વ બેંકની સહભાગિતા નીતિનાં ધાર્યા પરિણામ નિપજાવવાં હોય તો વિશ્વ બેંક દ્વારા નજીકના ભવિષ્યમાં નક્કર કાર્ય માટે આની પ્રાથમિક કાર્યસૂચિ તૈયાર થવી જોઈએ.

પરિયોજનાનું માળખું :

વિશ્વ બેંક કોઈ પણ પરિયોજનાનું સંપૂર્ણ માળખું તૈયાર કરવામાં બેથી ત્રણ વર્ષનો સમય લે છે. આ ગાળામાં, જે તે દેશમાં વિવિધ લોકો સાથે એ અંગે ચર્ચા વિચારણા કરવામાં આવે છે. અનેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સંશોધન સંસ્થાઓ નિદાનાત્મક કાર્ય અને જરૂરિયાત ઓળખવા કામમાં સામેલ થાય છે. તેનો હેતુ વિકાસની સમસ્યાઓ અને તેનાં કારણો અંગે વધુ સારી સમજ ઊભી કરવાનો હોય છે. જો કે, પરિયોજનાના ઘડતરમાં પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને અન્ય લોકોની ખૂબ જ ઓછી ભાગીદારી હોય છે. અગાઉ જે સમસ્યાઓ ઓળખી કાઢવામાં આવી છે તે ઉકેલવા માટે કેવાં હસ્તક્ષેપની જરૂર છે તેનું વૈચારિક માળખું પરિયોજનાની ડિઝાઈનમાં હોય છે. તેથી પરિયોજનાના ચક્રમાં (પ્રોજેક્ટ સાયકલ) આ તબક્કો પરિયોજનાની એકંદર રણનીતિ ઘડવામાં ખૂબ જ અગત્યનો છે.

એ જ રીતે, જ્યાં વિશ્વ બેંક પ્રાયોગિક પરિયોજનાઓ (પાયલોટ પ્રોજેક્ટ્સ)નો ઉપયોગ કરે છે ત્યાં પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલ વ્યક્તિઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની પદ્ધતિસરની ભાગીદારી વિના જ તેમાં મોટા પાયે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાય છે. અનેક કિસ્સાઓમાં એ બાબત પ્રકાશમાં આવી છે કે પરિયોજનાના ચક્રમાં પરિયોજનાનું વૈચારિક માળખું તૈયાર થાય અને ડિઝાઈન ઘડાય તે તબક્કો ખૂબ મહત્વનો છે અને તેમાં વ્યાપક ભાગીદારી દ્વારા ખાસ્સો સુધારો કરી શકાય તેમ છે. એક વાર ડિઝાઈન તૈયાર થઈ જાય પછી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવે છે. તેમની સામેલગીરીથી પરિયોજનાનું માળખું જે મૂળભૂત ધારણાઓ પર આધારિત છે તેને તપાસવાને બદલે પરિયોજનાને વ્યવસ્થિત કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પરિયોજનાનું માળખું તૈયાર થતું હોય ત્યારે જ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓની વધુ વ્યવસ્થિત ભાગીદારી હોય તે જરૂરી છે.

સહભાગિતાની પ્રક્રિયા :

અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે અમુક પરિયોજનાનાં વિવિધ પાસાંઓ અને તબક્કાઓમાં વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને અન્ય લોકો સામેલ થયા હોય છે. એમની સાથે નાની બેઠકો, કાર્યશાળાઓ અથવા જૂથ ચર્ચા દ્વારા વિચાર વિનિમય કરવામાં આવે છે. પરિયોજનાના ચક્રમાં વિવિધ તબક્કાઓએ બધા જ લોકો સતત સામેલ હોય જ એવું બનતું

નથી. કેટલીક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જરૂરિયાતોની ઓળખના તબક્કે સામેલ હોય છે, જ્યારે બીજી કેટલીક અમલીકરણનાં તબક્કામાં સામેલ હોય છે અને કેટલીક નિરીક્ષણના કાર્યમાં સામેલ થાય છે. પરિયોજનાના ચક્રના આ વિવિધ તબક્કાઓમાં જે વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સામેલ થાય છે તેમની વચ્ચે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવાના કોઈ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા નથી. ક્યારેક ક્યારેક નાની બેઠકો અને ચર્ચાઓ યોજાય છે પણ સહભાગિતાની પ્રક્રિયામાં જે સાતત્ય જરૂરી છે તે તેનાથી ઊભું થતું નથી. પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલાઓની સહભાગિતા વધારવી એ લાંબા ગાળાની પ્રતિબદ્ધતા છે અને ત્યારે જ શક્ય બની શકે જ્યારે લાંબા સમય સુધી ટકી શકે તેવી નિશ્ચિત માળખાવાળી સહભાગિતા કેટલીક નક્કી કરેલી સંસ્થાઓ સાથે લાંબા ગાળે વિકાસ પામે.

અગાઉની દરમ્યાનગીરીની બાબત ભાવિ પગલાંઓમાં અવરોધરૂપ બની શકે છે અને ત્યાં સહભાગિતાની કાર્યવાહીનું સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર રહે છે. એને માટે પ્રતિબદ્ધતા અને સંબંધોના સાતત્યની આવશ્યકતા રહે છે.

પરિયોજનાની રણનીતિમાં સંકળાયેલા સભ્યોની ભાગીદારી ન હોવી

નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલગીરી :

સહભાગિતાનાં મોટા ભાગનાં ઉદાહરણોમાં માહિતીનો પ્રસાર અને ચર્ચા-વિચારણા મહત્વનાં લક્ષણો રહ્યાં છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પ્રાથમિક હિતધારકોનાં મંતવ્યો ઘણી પરિયોજનાઓમાં નક્કી કરેલા ધોરણે માંગવામાં આવ્યાં છે. જો કે, સહભાગિતાથી નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલગીરી ભાગ્યે જ જન્મે છે. પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યો નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલ થાય તો જ પરિયોજના માટે ફાળવાયેલાં સંસાધનોના સ્વરૂપ અને ઉપયોગ ઉપર તેઓ અંકુશ ધરાવી શકે છે. જ્યાં પ્રાથમિક હિતધારકોને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં નિમંત્રવામાં આવે છે ત્યાં અનિવાર્યતયા તેનો હેતુ એમની પાસેથી સંસાધનોમાં તેમનો ફાળો મેળવવાનો હોય છે. સ્થાનિક પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યો સાથે નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સત્તાની વહેંચણી કરવામાં પરિયોજનાનો

અમલ કરનારી સંસ્થાઓ ખચકાટ અનુભવતી હોય છે. પરિયોજનાની જે પ્રવૃત્તિઓ સીધી રીતે પ્રાથમિક હિતધારકોને અસર કરનારી હોય ત્યાં તો ઓછામાં ઓછું તેમને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા જ જોઈએ.

તેથી, અધિકૃત સહભાગિતા માટે અમુક નિશ્ચિત બાબતો અંગે પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યો નિર્ણય પ્રક્રિયામાં હિસ્સેદાર થાય તે માટેની પદ્ધતિઓ અને કાર્યવાહીઓ ઊભાં થાય તે જરૂરી છે.

સંસાધનો :

સામાજિક રીતે છેવાડે રહી ગયેલાં જૂથો સહભાગિતામાં પણ પાછળ રહી જાય છે. આદિવાસીઓ, ગ્રામીણ ગરીબો, નિરક્ષરો, મહિલાઓ વગેરે વિકાસલક્ષી પરિયોજનામાં સક્રિયપણે ભાગીદાર થવાની જરૂરી ક્ષમતા અને સંસાધનો ધરાવતાં નથી. સામાજિક રીતે છેવાડે રહી ગયેલાં આ જૂથો આવી પરિયોજનાઓનાં આયોજન, અમલ અને નિરીક્ષણમાં અર્થપૂર્ણ રીતે ભાગીદાર થાય તે માટે ઘણી બધી તૈયારીની જરૂર રહે છે. એને માટે આવાં જૂથો સાથે કામ કરતી ટેકારૂપ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પાસેથી સતત ક્ષમતા વર્ધન થાય તેવા હસ્તક્ષેપની જરૂર છે. તેને માટે સંસાધનોની પણ જરૂર પડે છે કારણ કે આવાં જૂથો તેમની સહભાગિતા લાંબા સમય સુધી આગળ વધારી શકે તે માટે પોતાનાં સંસાધનો ઊભાં કરવા અશક્તિમાન હોય છે. આથી, સામાજિક રીતે છેવાડે રહી ગયેલાં પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોને સહભાગી થવા માટે ખાસ સંસાધનોની ફાળવણી કરવામાં આવે તે આવશ્યક છે.

નીતિમાં સહભાગિતા :

કોઈ એક દેશમાં સહાય આપવાની વિશ્વ બેંકની વ્યૂહરચના ઘણી નીતિવિષયક બાબતો દ્વારા નક્કી થાય છે અને તે લાંબા ગાળાનું એકંદર માળખું પૂરું પાડે છે. એમાં આર્થિક અને ક્ષેત્રીય કાર્ય (ઈએસડબ્લ્યુ), સામાજિક અને ગરીબી મૂલ્યાંકન, રાષ્ટ્રીય પર્યાવરણીય કાર્યલક્ષી યોજનાઓ વગેરે જે તે દેશના આર્થિક આવેદનપત્ર અથવા દેશની સહાયની વ્યૂહરચના તૈયાર કરવામાં ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે. વિશ્વના વિવિધ પ્રદેશોમાં આ નીતિવિષયક ક્ષેત્રોમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોની સહભાગિતા લગભગ નહિવત્ છે. નીતિવિષયક બાબતો અંગે સંવાદ ઊભો કરવા પોતાની રજૂઆતો કરી શકે તે માટે નીતિઓ અંગે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને બીજાઓને અગાઉથી માહિતી મળતી નથી. કોઈ પણ નીતિવિષયક સુધારામાં વિવિધ હિતધારકો પ્રતિબદ્ધ થાય તેના મહત્વને વિશ્વ બેંક પિછાણે છે. આ પ્રતિબદ્ધતા તો જ ઊભી થઈ શકે છે, જ્યારે યોગ્ય નીતિવિષયક માળખાંઓની સમીક્ષા અને તપાસમાં ભાગીદાર થવા માટે સંકળાયેલા વિવિધ વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને નિમંત્રવામાં આવે.

આ નીતિવિષયક બાબતો સંબંધી મોટાભાગની પ્રવૃત્તિઓ વિશિષ્ટ નિષ્ણાત જૂથો દ્વારા હાથ ધરાય છે તેમાં એક એવી ગર્ભિત ધારણા કામ કરે છે કે નીતિવિષયક સુધારાની પ્રક્રિયામાં કાર્યકર્તાઓ અને પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યો કદાચ ખૂબ જ ઓછું યોગદાન આપી શકે તેમ હોય છે. આ ધારણા ખોટી છે. એને માટે નીતિવિષયક કાર્ય માટે જવાબદાર નિષ્ણાતોને પુનઃ અભિમુખ કરવાની જરૂર રહે છે તેમ જ સંકળાયેલા સભ્યોની વ્યાપક સહભાગિતાને કારણે નીતિવિષયક સુધારા ટકાઉ બને છે તે દર્શાવવાની જરૂર રહે છે. સ્પષ્ટ છે કે, વિશ્વ બેંકે આ અંગે નિશ્ચિત લક્ષ્યાંકો ઘડવાની અને તાકીદના ધોરણે તે પાર પાડવાની જરૂર છે.

પરિયોજનાની રણનીતિમાં દરેક સંકળાયેલા સભ્યની ભાગીદારી

સંસ્થાઓને સક્ષમ બનાવવી :

નીતિઓ ઘડીને તથા કાનૂની વ્યવસ્થા દ્વારા સ્થાનિક સ્તરે સહભાગિતાને ચોક્કસ રીતે પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. જો દેશમાં માહિતી મેળવવાનો અધિકાર ના હોય તો અર્થપૂર્ણ ભાગીદારી કદાચ શક્ય બનતી નથી. જો વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને અસંમતિના અધિકારને સમાજમાં માન્ય ના રાખવામાં આવતા હોય તો સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને પ્રાથમિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોની ખરી ભાગીદારી જન્મ લેતી નથી.

ઉપરાંત, સરકારી સંસ્થાઓ ઐતિહાસિક રીતે જ કેન્દ્રીય આયોજન અને તેમની પોતાની નિપુણતાને આધારે જ વિકાસ કરવા ઘડાયેલી હોય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં, સરકારી સંસ્થાઓની નીતિ, કાર્યવિધિઓ અને સંસ્થાગત વ્યવહારો, સ્થાનિક રીતે સંકળાયેલા સભ્યોની સહભાગિતાને પ્રોત્સાહન આપવામાં અવરોધક નીવડે છે. મહદંશે આ જ બાબત વિશ્વ બેંકને પણ લાગુ પડે છે. સંસ્થાગત સુધારા માટે આની સાથે સાથે જ પ્રયાસો નહિ કરાય તો અધિકૃત સહભાગિતા એક મૃગજળ જ બની રહેશે. આંતરિક કાર્યવાહીઓમાં

જુઓ પૃષ્ઠ ૩૬

યુ.એન.ડી.પી.ના માનવ વિકાસના આંકનું વિવેચન

સંદર્ભ

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ(યુનાઈટેડ નેશન ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ યુ.એન.ડી.પી.) વિકસતા દેશોને ટેકનિકલ સહાય આપવામાં સૌથી મોખરે છે. તેનું વાર્ષિક અંદાજપત્ર આશરે એક અબજ ડોલરનું છે અને તે દુનિયાભરમાં તેની ૧૩૬ જેટલી કચેરીઓ ધરાવે છે. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગરીબીની નાબૂદી, રોજગારીનું સર્જન, પર્યાવરણનું પુનર્સર્જન અને મહિલાઓનો વિકાસ છે. યુ.એન.ડી.પી. દ્વારા ૧૯૯૦થી માનવ વિકાસ અંગે એક વાર્ષિક અહેવાલ બહાર પડે છે. આ અહેવાલમાં દુનિયાના દેશોના માનવ વિકાસ અંગેના પ્રશ્નો તેમ જ અભિગમની

ચર્ચા કરવામાં આવે છે. અને સાથે સાથે માનવ વિકાસના કેટલાક આંક(ઈન્ડેક્સ) વિશે પણ માહિતી આપવામાં આવે છે. આ અહેવાલોમાં દર વર્ષે માનવ વિકાસના કોઈ એક ખાસ પાસા ઉપર લંબાણથી ચર્ચા કરવામાં આવે છે. જેમ કે, ૧૯૯૫માં સ્ત્રી-પુરુષના તુલનાત્મક વિકાસની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. ૧૯૯૬માં આર્થિક વિકાસ અને માનવ વિકાસના સંબંધોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. અને ૧૯૯૭માં વિશ્વવ્યાપી ગરીબી અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બધી ચર્ચાઓ દ્વારા યુ.એન.ડી.પી.એ માનવ કેન્દ્રિત ટકાઉ વિકાસના અભિગમને રજૂ કર્યો છે જે ઘણું નોંધપાત્ર છે.

સ્ત્રીઓના માનવ વિકાસના જુદા જુદા ક્ષેત્રીય આંકો પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓનો અનુક્રમ : વ્યક્તિગત પરિબલો

અનુ.નં.	જિલ્લો	આવક આંક	શિક્ષણનો આંક	તંદુરસ્તીનો આંક	રહેણાંકનો આંક	માનવહક્કનો આંક	સંયુક્ત આંક
૧.	અમદાવાદ	૧૮	૫	૧૨	૨	૭	૫
૨.	અમરેલી	૧	૬	૮	૧૦	૯	૩
૩.	બનાસકાંઠા	૧૨	૧૯	૧૫	૧૯	૨	૧૮
૪.	ભરુચ	૧૪	૪	૧૪	૪	૧૮	૧૨
૫.	ભાવનગર	૬	૧૬	૭	૧૨	૧૭	૧૪
૬.	ડાંગ	૯	૧૭	૧૬	૧૪	૭	૧૬
૭.	ગાંધીનગર	૧૯	૧	૨	૧	૧૩	૧
૮.	જામનગર	૧૧	૧૨	૧૧	૯	૧૬	૧૩
૯.	જૂનાગઢ	૨	૨	૫	૧૩	૧૨	૨
૧૦.	કચ્છ	૧૩	૧૪	૧૭	૫	૧૧	૧૫
૧૧.	ખેડા	૧૬	૮	૧૦	૩	૬	૬
૧૨.	મહેસાણા	૪	૧૦	૧૩	૬	૮	૮
૧૩.	પંચમહાલ	૫	૧૮	૧૮	૧૬	૩	૧૭
૧૪.	રાજકોટ	૮	૧૧	૯	૭	૧૪	૯
૧૫.	સાબરકાંઠા	૭	૧૩	૩	૧૧	૫	૭
૧૬.	સુરત	૧૭	૩	૪	૧૭	૧૦	૧૧
૧૭.	સુરેન્દ્રનગર	૩	૧૫	૧૯	૧૫	૧૯	૧૯
૧૮.	વડોદરા	૧૫	૯	૬	૮	૧૫	૧૦
૧૯.	વલસાડ	૧૦	૭	૧	૧૮	૧	૪

પુરુષોના માનવ વિકાસના જુદા જુદા ક્ષેત્રીય આંકો પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓનો અનુક્રમ : વ્યક્તિગત પરિબલો

અનુ.નં.	જિલ્લો	ગરીબીનો આંક	શિક્ષણનો આંક	તંદુરસ્તીનો આંક	રહેણાંકનો આંક	માનવહક્કનો આંક	સંયક્ત આંક
૧.	અમદાવાદ	૮	૭	૧૫	૨	૧૫	૭
૨.	અમરેલી	૩	૧૦	૭	૧૦	૫	૩
૩.	બનાસકાંઠા	૯	૧૮	૧૦	૧૯	૪	૧૬
૪.	ભરુચ	૧૪	૪	૧૮	૪	૧૧	૧૪
૫.	ભાવનગર	૨	૧૬	૫	૧૨	૧૦	૬
૬.	ડાંગ	૧૯	૧૯	૧૩	૧૪	૭	૧૮
૭.	ગાંધીનગર	૧૬	૧	૬	૧	૧૪	૫
૮.	જામનગર	૫	૧૨	૨	૯	૮	૨
૯.	જૂનાગઢ	૧	૩	૧	૧૩	૧૮	૧
૧૦.	કચ્છ	૭	૧૩	૧૬	૫	૧૨	૧૧
૧૧.	ખેડા	૧૮	૨	૧૨	૩	૩	૮
૧૨.	મહેસાણા	૧૧	૬	૧૧	૬	૬	૯
૧૩.	પંચમહાલ	૧૭	૧૭	૧૯	૧૬	૧	૧૯
૧૪.	રાજકોટ	૪	૯	૪	૭	૧૭	૪
૧૫.	સાબરકાંઠા	૧૨	૫	૮	૧૧	૨	૧૦
૧૬.	સુરત	૧૩	૧૧	૧૪	૧૭	૧૬	૧૭
૧૭.	સુરેન્દ્રનગર	૬	૧૫	૧૭	૧૫	૧૩	૧૩
૧૮.	વડોદરા	૧૦	૮	૯	૮	૧૯	૧૨
૧૯.	વલસાડ	૧૫	૧૪	૩	૧૮	૯	૧૫

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમના આ અહેવાલોમાં વિશ્વના ૧૭૫થી પણ વધુ દેશો માટે મુખ્યત્વે નીચેના વિકાસના આંકો દર વર્ષે બહાર પડે છે :

૧. માનવ વિકાસનો આંક (હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ), જેમાં માનવ વિકાસનાં મહત્વનાં પાસાઓને માપવામાં આવે છે (આવક, તંદુરસ્તી અને શિક્ષણ). ૨. લિંગ સંબંધી વિકાસ આંક (જેન્ડર રિલેટેડ ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ), જેમાં સ્ત્રી-પુરુષના વિકાસનું તુલનાત્મક માપન કરવામાં આવે છે. ૩. લિંગ સંબંધી સક્ષમતા આંક (જેન્ડર એમ્પાવરમેન્ટ મેઝર), જેમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની સક્ષમતાનું તુલનાત્મક માપન કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત, ૧૯૯૭થી માનવ ગરીબીનો આંક (હ્યુમન પોવર્ટી ઈન્ડેક્સ) પણ બહાર પાડવામાં આવે છે, જેને આધારે જુદા જુદા દેશોની ગરીબીની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

વિશ્વના દેશો માટે અને ખાસ તો વિકસતા દેશો માટે ઉપરોક્ત

અહેવાલો તેમ જ માનવ વિકાસના આંકો ઘણા મહત્વના છે. તેઓ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે, રાષ્ટ્રીય આવક કે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન કરતાં પણ માનવ વિકાસ ઘણો મહત્વનો છે. રૂઢિગત અર્થશાસ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રીય આવકના વધારાના દરને ઘણું મહત્વ આપે છે અને તે જ વિકાસનું ધ્યેય છે તેમ માને છે. પરંતુ આ અહેવાલો પ્રતિપાદિત કરે છે કે, ફક્ત આર્થિક વિકાસ માનવ વિકાસ માટે મદદરૂપ થતો નથી. અને ખરું કહીએ તો, ઘણી વાર આર્થિક વિકાસ જોબલેસ (રોજગારી વિનાનો), રુથલેસ (ગરીબો તરફ ફૂરતાભર્યો), રુટલેસ (મજબૂત પાયા વિનાનો), વૉઈસલેસ (ગરીબોના અવાજ વિનાનો), અથવા તો પોઈન્ટલેસ (સ્પષ્ટ હેતુ વિનાનો) હોય છે. આવો વિકાસ ગમે તેટલો ઊંચો હોય તો પણ માણસોના વિકાસને આગળ વધારતો નથી. જે આર્થિક વિકાસ માનવ વિકાસને મદદ કરે છે, તે જ ટકાઉ અને તંદુરસ્ત હોય છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમના આ વાર્ષિક અહેવાલોનું મહત્વ ઘણું

માનવ વિકાસના જુદા જુદા ક્ષેત્રીય આંકો પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓનો અનુક્રમ : વ્યક્તિગત પરિબળો

અનુ.નં.	જિલ્લો	આવકનો આંક	શિક્ષણનો આંક	તંદુરસ્તીનો આંક	રહેણાંકનો આંક	માનવહક્કનો આંક	સંયુક્ત આંક
૧.	અમદાવાદ	૧૧	૬	૧૨	૮	૮	૫
૨.	અમરેલી	૨	૭	૭	૧૦	૮	૩
૩.	બનાસકાંઠા	૮	૧૮	૧૩	૧૮	૨	૧૮
૪.	ભરુચ	૧૬	૫	૧૭	૪	૧૫	૧૪
૫.	ભાવનગર	૩	૧૬	૪	૧૨	૧૪	૮
૬.	ડાંગ	૧૫	૧૮	૧૫	૧૪	૬	૧૭
૭.	ગાંધીનગર	૧૮	૧	૩	૧	૧૨	૨
૮.	જામનગર	૬	૧૩	૫	૮	૧૩	૬
૯.	જૂનાગઢ	૧	૨	૨	૧૩	૧૭	૧
૧૦.	કચ્છ	૭	૧૫	૧૬	૫	૧૧	૧૩
૧૧.	ખેડા	૧૮	૩	૧૧	૩	૫	૭
૧૨.	મહેસાણા	૮	૮	૧૪	૬	૭	૮
૧૩.	પંચમહાલ	૧૩	૧૭	૧૮	૧૬	૧	૧૮
૧૪.	રાજકોટ	૪	૧૧	૬	૭	૧૮	૪
૧૫.	સાબરકાંઠા	૧૨	૧૦	૮	૧૧	૩	૧૦
૧૬.	સુરત	૧૭	૪	૧૦	૧૭	૧૦	૧૫
૧૭.	સુરેન્દ્રનગર	૫	૧૪	૧૮	૧૫	૧૬	૧૬
૧૮.	વડોદરા	૧૦	૮	૮	૮	૧૮	૧૨
૧૯.	વલસાડ	૧૪	૧૨	૧	૧૮	૪	૧૧

છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ આ અહેવાલોમાં માનવ વિકાસને જે રીતે માપવામાં આવે છે તે સંતોષજનક જણાતું નથી. એમ લાગે છે કે માનવ વિકાસને માપવાની પદ્ધતિઓ વિકસિત દેશોના આર્થિક વિકાસના અભિગમને તેમ જ તેમનાં વિકાસનાં મૂલ્યોને વધારે અનુરૂપ છે. દક્ષિણના વિકસતા દેશોને માટે આ માપવાની પદ્ધતિઓ અને આંકો બહુ અનુરૂપ નથી. વિકાસના આંકની આ મર્યાદાઓને લીધે તે દક્ષિણ અને ઉત્તરના દેશોની વાસ્તવિક તુલનાત્મક પરિસ્થિતિને દર્શાવી શકતા નથી. અમારું એવું માનવું છે કે, વિકાસનું માપન જરા જુદી રીતે થવું જોઈએ જેથી દુનિયાના બધા દેશોના માનવ વિકાસને વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં માપી શકાય તેમ જ તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી શકાય.

યુ.એન.ડી.પી.ના માનવ વિકાસના આંકની કેટલીક મર્યાદાઓ

યુ.એન.ડી.પી. દ્વારા માનવ વિકાસની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે અત્યંત યોગ્ય છે. માનવ વિકાસ એટલે જીવનમાં મળતી તકોના વિસ્તારની પ્રક્રિયા કે જેથી માનવો પોતાની સુષુપ્ત શક્તિઓનો પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરીને જીવનમાં વિકાસ કરી શકે. આ વ્યાખ્યા સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે, આર્થિક વિકાસ અને માનવ વિકાસ એ બે જુદી પ્રક્રિયાઓ છે. અને એકની પ્રાપ્તિ થવાથી બીજાની તરત પ્રાપ્તિ થાય તે જરૂરી નથી. કમનસીબે આવી સુંદર વ્યાખ્યાને માપવા માટે બનાવવામાં આવેલો માનવ વિકાસનો આંક ઘણો નબળો છે.

માનવ વિકાસનો આ આંક ફક્ત ત્રણ પરિબળો માપે છે: ક. તંદુરસ્તી કે જે જન્મ વખતે અપેક્ષિત આયુષ્યને આધારે માપવામાં

આવે છે. ખ. શિક્ષણ કે જે સાક્ષરતા તેમ જ નિશાળે જનારાં બાળકોના ટકા દ્વારા માપવામાં આવે છે. અને ગ. પ્રતિવ્યક્તિ આવક કે જે વ્યક્તિનાં સાધનો ઉપરનો અંકુશ આપે છે.

આ પરિબલોમાં રહેલા અંગેની પરિસ્થિતિ, રોજગારી કે બેરોજગારી, આર્થિક ગરીબી, સલામતી અને સુરક્ષા, માનવ અધિકારો વગેરે કોઈ પણ પરિબલોને કે જે વિકાસની તકો પર અસર કરે છે તેમને ગણવામાં આવ્યાં નથી. આના લીધે માનવ વિકાસનો આંક વ્યાખ્યાની તુલનામાં ઘણો સંકુચિત બની ગયો છે.

જો માનવ વિકાસ જીવનમાં મળતી વિકાસની તકો અંગે નિર્દેશ કરતી હોય તો, ફક્ત વ્યક્તિગત પરિબલોને આધારે તે માપવો એ પૂરતું

નથી. કારણ કે, વિકાસની તકો વ્યક્તિગત ઉપરાંત સામગ્રિક પરિબલો ઉપર પણ આધાર રાખે છે. દા.ત. પર્યાવરણ વિકાસની તકો પર ઘણી અસર કરે છે. કથળેલું પર્યાવરણ કે જ્યાં પ્રદૂષણ, પાણીની તંગી કે દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ હોય તો તેની લોકોના વિકાસ પર માઠી અસર પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં લોકો સ્થળાંતર પણ કરી જાય છે. તેને લીધે તેમની તંદુરસ્તી, શિક્ષણ તેમ જ એકંદર વિકાસ પર પણ ખરાબ અસર પડવાની સંભાવના છે. આ જ પ્રમાણે પ્રાદેશિક અસમાનતા તેમ જ વિકૃત આર્થિક વિકાસ માનવોને મળતી તકો પર અસર કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વ્યક્તિગત પરિબલો ઉપરાંત, વ્યાપક (મેક્રો) પરિબલો પણ માનવને પ્રાપ્ત થતી તકો પર અસર કરે છે. કમનસીબે માનવ વિકાસના આંકોમાં આ પરિબલોનું કોઈ માપન નથી.

માનવ વિકાસના જુદા જુદા ક્ષેત્રીય આંકો પ્રમાણે ગુજરાતના જિલ્લાઓનો અનુક્રમ:સામગ્રિક પરિબલો						
અનુ.નં.	જિલ્લો	આવકનો આંક	શિક્ષણનો આંક	તંદુરસ્તીનો આંક	રહેણાંકનો આંક	માનવહક્કનો આંક
૧.	અમદાવાદ	૩	૯	૧૭	૩	૯
૨.	અમરેલી	૧૨	૧૫	૧૫	૯	૧૬
૩.	બનાસકાંઠા	૧૮	૧૨	૭	૮	૧૪
૪.	ભરુચ	૯	૧૧	૫	૧૯	૧૦
૫.	ભાવનગર	૧૧	૧૦	૧૨	૬	૧૧
૬.	ડાંગ	૧૪	૧૭	૧	૧	૭
૭.	ગાંધીનગર	૧	૧	૧૯	૧	૧
૮.	જામનગર	૧૬	૧૩	૧૩	૧૦	૧૫
૯.	જુનાગઢ	૧૩	૮	૧૪	૧૮	૧૨
૧૦.	કચ્છ	૧૯	૧૭	૧૧	૧૬	૧૯
૧૧.	ખેડા	૨	૧	૮	૪	૨
૧૨.	મહેસાણા	૮	૫	૧૬	૫	૬
૧૩.	પંચમહાલ	૧૭	૧૬	૨	૧૩	૧૩
૧૪.	રાજકોટ	૭	૧૪	૧૮	૧૧	૧૮
૧૫.	સાબરકાંઠા	૧૦	૪	૪	૧૨	૩
૧૬.	સુરત	૬	૧	૬	૧૫	૪
૧૭.	સુરેન્દ્રનગર	૧૫	૧૭	૧૦	૧૪	૧૭
૧૮.	વડોદરા	૫	૬	૯	૧૭	૮
૧૯.	વલસાડ	૪	૭	૩	૭	૫

માનવ વિકાસના આંકની ત્રીજી મર્યાદા એ છે કે, જાણે કે અજાણે એ માનવ વિકાસને આર્થિક વિકાસને વધારવાના એક સાધનરૂપે જ જુએ છે. દાખલા તરીકે, સારી તંદુરસ્તી કે સારું શિક્ષણ શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો કરે છે અને રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન વધારે છે. એ વાત માનવ વિકાસના આંકની નીચે ધરવામાં આવી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ આંક ઉત્તરના દેશોના વિકાસનાં સ્થાપિત મોડેલોની તરફેણ કરે છે. અને માનવ વિકાસને આ સ્થાપિત મોડેલોથી સ્વતંત્ર રીતે જોતું નથી. દરેક વાર્ષિક અહેવાલમાં માનવ કેન્દ્રિત વિકાસના નવા પેરેડાઈમનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓની ચર્ચા કર્યા પછી પણ યુ.એન.ડી.પી. માનવ વિકાસને સ્થાપિત વિકાસનાં મોડેલોની છત્રછાયા નીચે જ જુએ છે એ ખરેખર કમનસીબ છે.

ગરીબ દેશોના મુખ્ય બે પ્રશ્નો છે : ગરીબી/બેકારી અને અસમાનતા. આ બંને પ્રશ્નો માનવ વિકાસને ઘણો મર્યાદિત બનાવી દે છે. પરંતુ, યુ.એન.ડી.પી.ના આંકોમાં આ બંને બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. પ્રતિવ્યક્તિ આવક ગણી છે પણ તે દ્વારા આવકની અસમાનતાનો કે શોષણનો ખ્યાલ આવતો નથી. અસમાન આવક નીચલા વર્ગોનું શોષણ થતું હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. તે જ રીતે, વિકસેલા વિસ્તારો અને ખાસ તો શહેરો પછાત વિસ્તારોનું અને ગામડાંઓનું શોષણ કરે છે. પછાત વિસ્તારોમાં રહેતા લોકોના વિકાસ પર આની માઠી અસર પડે છે. આ બધાં માળખાકીય પરિબલો માનવ વિકાસના આંકોમાં ક્યાંય નોંધવામાં આવ્યાં નથી. અને છેવટે, યુ.એન.ડી.પી.એ શિક્ષણ અને તંદુરસ્તીના માપકો પણ યોગ્ય રીતે પસંદ કર્યાં નથી એમ લાગે છે. લોકોની તંદુરસ્તી ફક્ત જન્મ વખતે અપેક્ષિત આયુષ્ય દ્વારા માપી શકાય નહીં. તંદુરસ્તી માપવા માટે રોગચાળાનું પ્રમાણ, બાળકોનો મૃત્યુ દર, માતાઓનો મૃત્યુ દર પણ એટલાં જ મહત્વનાં છે. શિક્ષણની બાબતમાં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગેના આંકડાઓનો તેમ જ ટેકનિકલ શિક્ષણ અંગેના આંકડાઓનો ઉપયોગ થવો જોઈએ કારણ કે, તો જ શૈક્ષણિક પ્રાપ્તિની યોગ્ય માપણી થઈ શકે. પ્રતિ વ્યક્તિ આવકને બદલે ગરીબીનો દર પણ વાપરી શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શિક્ષણ, તંદુરસ્તી અને આવકના માપકો પણ યોગ્ય રીતે પસંદ કરાયા નથી તેમ લાગે છે.

લિંગ સંબંધી સક્ષમતાના આંક તેમ જ લિંગ સંબંધી માનવ વિકાસના આંકની બાબતમાં પણ કેટલીક મર્યાદાઓ જોવા મળે છે. ગરીબ દેશોની સ્ત્રીઓની ખાસ પરિસ્થિતિનો અહીં ખ્યાલ કરાયો નથી. દાખલા તરીકે, સ્ત્રીઓની સક્ષમતા તેમની સંસદમાં સંખ્યા ઉપરથી કે મેનેજરોના હોદ્દા ઉપર તેમની ટકાવારી દ્વારા માપી શકાય નહીં. ગરીબ દેશોમાં તેમની સક્ષમતા માપવા માટે સ્ત્રીઓની પંચાયતોમાં ભાગીદારી, સહકારી મંડળીઓમાં ભાગીદારી, યુનિયનોમાં ભાગીદારી

તેમ જ અન્ય આર્થિક તેમ જ રાજકીય સંગઠનોમાં ભાગીદારી જોવી જોઈએ. જે દેશોમાં ૧ ટકા કરતાં ઓછી સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ કક્ષાની નોકરીઓમાં ભાગ લેતી હોય ત્યાં તેમની સક્ષમતા ફક્ત ઉચ્ચ કક્ષાની નોકરીઓમાં તેમની ભાગીદારીને આધારે માપી શકાય નહીં. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓમાં વિકાસની તકો પર તેમની સુરક્ષા અંગેની પરિસ્થિતિ તેમ જ સમાજની પુરુષપ્રધાનતા પણ અસર કરે છે. પરંતુ આ પરિબલોનો સ્ત્રીઓના વિકાસના આંકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

માનવ વિકાસનો વૈકલ્પિક આંક (હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ મેઝર)

યુ.એન.ડી.પી.ના માનવ વિકાસના આંકોની મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લેતાં એમ લાગે છે કે, વિકસિત તેમ જ અવિકસિત દેશોમાં માનવ વિકાસ તેમ જ લિંગ સંબંધી વિકાસને માપવા માટે વૈકલ્પિક આંકોની જરૂર છે. આ આંકો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઈએ :

અ. વ્યક્તિગત પરિબલો

૧. પ્રતિ વ્યક્તિ આવક અને અથવા ગરીબીનો આંક. ૨. તંદુરસ્તી તેને માપવા માટે માતાનો મૃત્યુ દર, બાળકોનો મૃત્યુ દર, માંદગીનું પ્રમાણ અને આયુષ્યની મર્યાદાનો ઉપયોગ થઈ શકે. ૩. શિક્ષણ. તેને માપવા માટે સાક્ષરતાનો દર, છથી અગિયાર વર્ષ દરમિયાન શાળામાં ન જનાર બાળકોનું પ્રમાણ તેમ જ સાત ધોરણ સુધી શાળામાં ટકી રહેનારાં બાળકોના પ્રમાણનો ઉપયોગ થઈ શકે. ૪. રહેઠાણ. તેમાં રહેઠાણ વિનાના લોકોના ટકા, દર ઓરડીમાં રહેનાર સરેરાશ વ્યક્તિની સંખ્યા અને રહેઠાણની પ્રાથમિક સવલતો જેવી કે ; પાણી, ગટર અને વીજળીના પ્રમાણનો સમાવેશ થઈ શકે. ૫. રોજગારી કે બેરોજગારી અને બિનખેતી ક્ષેત્રે રોજગારીનું પ્રમાણ, અને ૬. માનવ અધિકારો (જીવવાનો અધિકાર), જેમાં અપમૃત્યુ, ખૂન, અત્યાચાર વગેરેનું પ્રમાણ ગણી શકાય.

વ્યાપક સ્તરનાં પરિબલોમાં નીચેનાં પરિબલો માનવ વિકાસને માપે છે :

૧. પર્યાવરણ પરિસ્થિતિ જે પ્રદૂષણ તેમ જ કુદરતી સંપત્તિના વિનાશની પરિસ્થિતિ દ્વારા ગણવામાં આવે છે. ૨. પ્રાથમિક સવલતો જેવી કે, વીજળી, પાણી, રસ્તા, વાહનવ્યવહાર, શાળાઓ અને દવાખાનાંઓનું ગામડાંમાં કે સ્થાનિક વિસ્તારમાં પ્રમાણ. ૩. સલામતી અને સુરક્ષા કે જે કોમી રમખાણો કે અન્ય ગુનાના દર દ્વારા માપવામાં આવે છે. ૪. આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સંસ્થાઓમાં લોકોની ભાગીદારી. ૫. અસમાનતા, જેમાં પ્રાદેશિક અસમાનતા, મૂડીનાં સાધનોની અસમાનતા તેમ જ પિતૃપ્રધાનતા કે જે સ્ત્રી-પુરુષની અસમાનતાના મૂળમાં છે તેને ગણવામાં આવે છે.

ઉપરનાં પરિબલોનો આધારે અમે ભારતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં માનવ વિકાસનું માપન કર્યું છે. આ સાથે ગુજરાતના જુદા જુદા

જિલ્લાઓમાં પણ એ જ રીતે માનવ વિકાસનું માપન કર્યું છે. આ બંને અભ્યાસો દ્વારા એક બાબત ઘણી સ્પષ્ટ બની છે કે, આર્થિક વિકાસ હોય ત્યાં જ માનવ વિકાસ વધારે હોય તે વાત જરૂરી નથી. માનવોને પોતાના વિકાસ માટે વધારે તકો મળે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો, ખાસ નીતિઓ અને ખાસ કાર્યક્રમો ઘડવાની જરૂર પડે છે. યુ.એન.ડી.પી.ના માનવ વિકાસના આંકો કરતાં અમારો આંક દક્ષિણના ગરીબ દેશોને માટે વધારે અનુરૂપ છે. કારણ કે, તે આ દેશોની વિશેષ પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને તેમ જ તે દેશોના વિકાસની વિશેષ મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લઈને માનવ વિકાસનું માપન કરે છે. અમને એમ લાગે છે કે, દુનિયાના બધા દેશોએ માનવ વિકાસનું માપન યોગ્ય રીતે કરવા માટે અમારા આંકોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અને અમને જણાવતા આનંદ થાય છે કે, યુ.એન.ડી.પી.એ આ બાબતમાં ઘણો રસ બતાવ્યો છે.

અમારા અભ્યાસ દ્વારા એમ પણ પ્રતિપાદિત થાય છે કે, કોઈ પણ રાજ્ય કે પ્રદેશ માનવ વિકાસના દરેક ક્ષેત્રમાં આગળ કે પાછળ હોય એ જરૂરી નથી. ઘણી વાર કેટલાંક રાજ્યો કે પ્રદેશો અમુક ક્ષેત્રોમાં

આગળ હોય છે. જ્યારે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં પાછળ હોય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ રાજ્ય શિક્ષણમાં આગળ હોય પણ માનવ અધિકારોમાં અને ખાસ તો સુરક્ષા અને સલામતીની બાબતમાં પાછળ હોઈ શકે છે. અથવા તો આર્થિક ગરીબીમાં આગળ હોય પણ પર્યાવરણમાં પાછળ હોઈ શકે છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે માનવ વિકાસના એક જ સંયુક્ત આંકને વધુ પડતું મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના અલગ આંકો દ્વારા માનવ વિકાસનું વિગતવાર ચિત્ર મળે છે, જેનો નીતિ અને કાર્યક્રમો ઘડવામાં ઘણો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

નોંધ

૧. ઈન્દિરા હિરવે અને દર્શિની મહાદેવિયા, ક્રિટિક ઓફ હ્યુમન ડેવલોપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ, માનવ વિકાસ પરના આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદમાં રજૂ કરેલું પેપર, માર્ચ-૧૯૯૬. ૨. ઈન્દિરા હિરવે અને દર્શિની મહાદેવિયા, 'લિંગ સંબંધી માનવ વિકાસનો આંક : નવા વિકલ્પ તરફ', ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, ઓક્ટોબર-૧૯૯૬.

રજૂઆત : ઈન્દિરાબહેન હિરવે, ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન, અમદાવાદ.

પૃષ્ઠ ૩૮નો શેષ ભાગ

ટય મી ટય મી નોટ

વુમન પ્લાન્ટસ એન્ડ હીલિંગ

ભારતમાં આજે મહિલા આરોગ્યની ચળવળને વેગ મળી રહ્યો છે. મહિલાઓનાં જૂથો રાષ્ટ્ર સ્તરે આરોગ્ય સેવાઓ વધુ સારી થાય તે અંગે સક્રિય બનીને કાર્ય કરી રહ્યા છે. સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે તેઓ આધુનિક આરોગ્ય સેવાઓને આંગળી ચીંધી રહ્યાં છે. આ સંદર્ભમાં જ શોધીનીનો અનુભવ અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તકમાં એવી મહિલાઓના અનુભવોનો નિષ્કર્ષ છે જે વર્તમાનમાં સિક્કો જમાવી બેઠેલી આરોગ્ય રક્ષાની પદ્ધતિનાં વિકલ્પ સ્વરૂપે મહિલા કેન્દ્રિત વિકલ્પ શોધવા માટે ભેગી થઈ હતી. આ પ્રક્રિયામાં ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતમાંથી મહિલાઓના આરોગ્ય પર કાર્યરત મહિલા કર્મશીલોએ ભેગા થઈને 'શોધીની' નેટવર્ક બનાવ્યું તથા આ નેટવર્ક દ્વારા પ્રસ્તુત પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ ચાર પ્રકરણો આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં જોડાયેલા સભ્યોના અનુભવને સાંકળે છે. જ્યારે પછીનાં ચાર પ્રકરણમાં કેટલાંક શારીરિક પ્રશ્નો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેના પર શોધીનીએ કાર્યલક્ષી સંશોધન (એક્શન રિસર્ચ) કર્યું હતું. આ ઉપરાંત કેટલીક ઉપયોગમાં લેવાયેલી અને ચકાસણી કરાયેલી આયુર્વેદિક દવાઓ પણ જણાવાઈ છે. અંતિમ પ્રકરણમાં આવા નારીવાદી કાર્યલક્ષી સંશોધનમાંથી ઉદ્ભવેલા કેટલાક તાર્કિક મુદ્દાઓ ઉઠાવાયા છે. અંતે પુસ્તકમાં વાચકોના ઉપયોગ માટે શબ્દ સૂચિ આપેલી છે. આ પુસ્તકની ભાષા અંગ્રેજી અને કિંમત રૂ. ૧૫૦ છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: કાલી ફોર વિમેન બી-૧/૮, હૌઝ ખાસ, નવી દિલ્હી-૧૧૦૦૧૬. ગુજરાતના પંચમહાલ જિલ્લાનાં સંતરામપુર

તાલુકામાં હાથ ધરાયેલા સંશોધન બાદ નીચે મુજબના અહેવાલો પ્રકાશિત થયા છે:

૧. સ્ત્રી અને પુરુષના જાતીયતાથી ફેલાતા રોગોમાં વપરાતી રૂઢિગત સ્થાનિક ઔષધીય વનસ્પતિની પ્રમાણભૂતતા.
૨. જાતીયતાથી ફેલાતા રોગો પ્રત્યેની પુરુષોની માન્યતા અને જાતિ અને જાતિયતા તરફ, પુરુષોનું વલણ અને વર્તન.

વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : વિમેન્સ હેલ્થ ટ્રેઈનિંગ એન્ડ એડવોકેસી સેન્ટર / વિમેન્સ સ્ટડીઝ રિસર્ચ સેન્ટર, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧.

વિશ્વ બેંક અને આપણે

વિશ્વ બેંક જેવી સંસ્થાઓ કઈ રીતે કામ કરે છે અને કઈ પદ્ધતિથી નિર્ણયો લે છે તે જાણવા માટે ગુજરાતીમાં સાહિત્ય અપૂરતું છે. કટ્ટર વિરોધ માટે કે સાથે રહી સુધારણા માટે કામગીરીની પદ્ધતિ સમજવી અનિવાર્ય છે. ગુજરાતનાં જે ત્રણ કે ચાર ગરીબોનાં સંગઠનો આ સમજે છે તેમની અસરકારકતા આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. કેમ કરી આવાં સંગઠનોની અસરકારકતા હજુ વધે અને બીજાં સંગઠનો પણ આમાં જોડાય તે ભાવનાથી ફાઉન્ડેશન ફોર પબ્લિક ઈન્ટરેસ્ટ દ્વારા આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરાઈ છે આ પુસ્તિકામાં વિશ્વ બેંકનાં આરંભ અને હેતુઓ, ધિરાણના પ્રકારો, વિશ્વ બેંક અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ તથા મૂલ્યાંકન વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: ફાઉન્ડેશન ફોર પબ્લિક ઈન્ટરેસ્ટ, ૪૧૧, સાકાર-૫, નટરાજ સિનેમા પાછળ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮. ફોન. ૬૫૮૨૯૬૨.

સ્થાનિક જૂથોનું મહામંડળ : આજીવિકાની યોજનાઓને ચિરંજીવ બનાવવાનો માર્ગ

પગભરતા (સસ્ટેઈનેબિલિટી)એ બહેનો માટે કોઈ નવો ખ્યાલ નથી કારણ કે તેઓ સદીઓથી માનવજાતને ટકાવવાનું બક્ષતી રહી છે. જો કે, મહિલાઓ માટે પગભરતાનો શો અર્થ છે તેની વ્યાખ્યા કરવાના ભાગ્યે જ કોઈ પ્રયાસો થયા છે. ગુજરાતમાં શ્રમજીવી ગરીબ મહિલાઓના સંગઠનનો બે દાયકા કરતાં વધુ સમયનો અનુભવ અહીં વ્યક્ત થયો છે. ‘સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ-સેવા’ સંગઠન અને સામૂહિક સાહસિકતા દ્વારા શ્રમજીવી મહિલાઓની ગરીબી સામે સંઘર્ષ ઝીલી તેના નિવારણ માટે કાર્યરત છે. આ કાર્યક્રમોમાં પગભરતા ઊભી કરવામાં ‘સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ’ (સેવા) એ અપનાવેલા અભિગમનું આ લેખમાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્થાનિક લોકોને લગતા કાર્યક્રમો ઘડવા

‘સેવા’નું દર્શન

‘સેવા’ લગભગ બે લાખ જેટલી અસંગઠિત ક્ષેત્રની શ્રમજીવી મહિલા કામદારો અને ઉત્પાદકોનું સંગઠન છે. ‘સેવા’ એ માત્ર સંગઠન નથી. એ તેની સાથે સંકળાયેલાં ગુજરાતના નવ જિલ્લા અને અમદાવાદ શહેરનાં લગભગ ૧૦૦ જેટલાં સ્વસંચાલિત મહિલા સંગઠનોનું એક આંદોલન છે.

‘સેવા’નો હેતુ તેના સભ્યોને પૂર્ણ રોજગાર અને સ્વાવલંબન પૂરાં પાડવાનો છે. પૂર્ણ રોજગારનો અર્થ એ છે કે જે મહિલા કામદારો ઉત્પાદકો છે તેમને નિયમિત આવક મળે, પોષક આહાર અને આરોગ્ય સંભાળ, બાળ સંભાળ તથા આવાસ જેવી સામાજિક સલામતી મળે. સ્વાવલંબનનો અર્થ એ છે કે આ મહિલા ઉત્પાદકો સ્વાયત્ત હોવી જોઈએ અને તેઓ વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક બંને રીતે પોતાના નિર્ણયો લેવા શક્તિમાન હોવી જોઈએ. અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે કોઈ પણ આંદોલન, સંગઠન કે પરિયોજનાને લાંબા ગાળા સુધી ટકાવવા માટે તેમાં સ્વાવલંબન ઊભું થાય તે જરૂરી છે. જો કે, કાર્યક્રમ ટકાવે તે માટે ઉત્પાદકો પોતે જ તેમના કાર્યક્રમોના અને સ્થાનિક સ્તરનાં સંગઠનોના સંચાલકો અને માલિકો બને તે અનિવાર્ય છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે તેના મોટા ભાગના કાર્યક્રમો માટે ‘સેવા’ એ જે સિદ્ધાંતો અપનાવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે:

માંગ પ્રેરિત અભિગમ :

તમામ કાર્યક્રમો સમુદાય દ્વારા વ્યક્ત થતી સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને માંગને આધારે શરૂ થાય છે. કાર્યક્રમની તૈયારીમાં જેમનું હિત સમાયેલું છે તેવી મહિલાઓ સામેલ થાય છે. આથી લોકોમાં માલિકીની અને ભાગીદારીની ભાવના વધે છે.

સ્થાનિક લોકભાગીદારી :

સ્થાનિક સમુદાયના સભ્યો પ્રવૃત્તિના ખર્ચનો અમુક ભાગ ભોગવે છે અને તેમને એ પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું પ્રદાન આપવા માટે પ્રેરવામાં આવે છે. એમાં એકબીજાની જવાબદારી અને ખર્ચમાં ભાગીદારીની વૃત્તિ ઊભી થાય છે અને તેથી લાંબે ગાળે કાર્યક્રમ અસરકારક બને છે.

સ્થાનિક સંબંધો અને સંસાધનો ઊભાં કરવાં :

સમાંતર કાર્યક્રમો ઊભા કરવાને બદલે સ્થાનિક જરૂરિયાતો અથવા પ્રશ્નોને વ્યૂહાત્મક રીતે વર્તમાન સરકારી કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ સાથે તેમને સાંકળવામાં આવે છે. આ અભિગમને પરિણામે સ્થાનિક સંસાધનો ઊભાં કરી શકાય છે અને જિલ્લા સ્તરે સંગઠનની હકારાત્મક છાપ ઊભી કરી શકાય છે.

સ્થાનિક સ્તરે સંગઠનનું નિર્માણ :

તમામ કાર્યક્રમોમાં ગામ, વિસ્તાર તેમ જ જિલ્લા સ્તરે સંગઠનો ઊભાં કરવામાં આવે છે. તેમાં મહિલાઓ પોતે જ તેમનાં સંગઠનોનાં સંચાલક હોય છે.

ક્ષમતા વિકાસનો અભિગમ :

સ્થાનિક સંગઠનના સ્તરે તમામ કાર્યક્રમોમાં સ્થાનિક સંગઠકો અને સંચાલકોની ટુકડી તૈયાર કરાઈ છે. ‘સેવા’ ગ્રામીણ સંચાલકોની આ ટુકડીની ક્ષમતા વિકસાવવા જરૂરી સાધનો અને ટેકો પૂરાં પાડે છે. તેમને ‘ઉઘાડપગા સંચાલક’ (બેરફૂટ મેનેજર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે આ ટુકડી સ્વાવલંબી બને છે અને પછી ‘સેવા’ કાર્યક્રમના અમલીકરણ અને સંચાલનમાંથી ખસી જાય છે અને જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

‘સેવા’નો અભિગમ

ટકાઉપણા અંગે સેવાની ચિંતા ફક્ત એક ટેકો પૂરી પાડનારી સંસ્થા તરીકે નથી પરંતુ તેના ચાલુ કાર્યક્રમોના અમલમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોમાંથી એ ચિંતા ઊભી થઈ છે. આ ટકાઉપણું ત્રણ વિવિધ સ્તરોએ ઊભું કરવાની જરૂર છે: ૧. વ્યક્તિ અને તેના કુટુંબનું, ૨. જૂથનું અથવા સંગઠનનું, અને ૩. પ્રવૃત્તિનું સ્વાવલંબન. આ ત્રણે સ્તરનું ટકાઉપણું પરસ્પર સંકળાયેલું છે અને પરસ્પરના ટેકા વિના એ સંભવી શકતું નથી. ટકાઉપણું ઊભું કરવા માટે નીચેનાં પાસાંઓ પર પૂરતું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે:

નાણાકીય : પ્રવૃત્તિ, સંગઠન અને કુટુંબ નાણાકીય રીતે સ્વાવલંબી હોવાં જોઈએ.

સંચાલકીય : સભ્યોએ પોતે અથવા સંચાલક રાખીને નિર્ણયો લેવાના છે અને રોજિંદો વ્યવહાર ચલાવવાનો છે.

સંબંધો : પ્રવૃત્તિ ત્યારે જ લાંબા સમય સુધી ટકી શકે છે જ્યારે બજાર અને સરકારી સંસ્થાઓ સાથે ઉત્પાદન પહેલાના અને ઉત્પાદન થયા પછીના સંબંધો ઊભા થયા હોય અને તેમને માળખાગત ટેકો મળતો હોય.

‘સેવા’નો અનુભવ

‘સેવા’ દ્વારા શ્રમજીવી સભ્યોની જે સહકારી મંડળીઓ અને જૂથો રચાયેલાં છે તેમની સંયુક્ત લડતમાંથી ‘સેવા’નું હાલનું માળખું ઊભું થયું છે. પગભરતા માટે અને સ્વાવલંબન સિદ્ધ કરવા માટે સભ્યો જૂથો અને સહકારી મંડળીઓ હેઠળ સંગઠિત થયા છે. ગ્રામ વિસ્તારોમાં ‘દ્વાકરા’ (ગ્રામીણ મહિલા અને બાળ વિકાસ કાર્યક્રમ)ની સરકારી યોજના હેઠળ ઉત્પાદક જૂથોમાં સંગઠિત થવાનું મહિલાઓ વધારે પસંદ કરે છે. ‘દ્વાકરા’ કાર્યક્રમ હેઠળ રચાયેલાં જૂથો સરકારની માન્યતા મેળવે છે અને તેથી તેમને સરકારનાં અન્ય કાર્યક્રમો અને યોજનાઓનો મહત્તમ લાભ મળે છે.

ગુજરાત દેશમાં સૌથી વધુ ૮૦ ટકા જેટલું મીઠું ઉત્પન્ન કરે છે. એમાંનું ૭૦ ટકા મીઠું કચ્છના નાના રણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ગુજરાતના ૪ જિલ્લામાં ૪૦થી ૫૦ હજાર કામદારો મીઠાના ઉત્પાદનમાં રોકાયેલા છે.

બનાસકાંઠા જિલ્લાના સાંતલપુર અને રાધનપુર તાલુકાઓમાં કામ કરતી વખતે ‘સેવા’ને અનેક અગરિયા કુટુંબોના સંપર્કમાં આવવાનું થયું. વર્ષમાં છથી આઠ માસ દરમિયાન તેમને માટે મુખ્ય વ્યવસાય મીઠું પકવવાનો જ હોય છે. આ પ્રવૃત્તિ સાથે સંબંધિત અનેક પાસાં અંગે ૧૯૯૦માં ‘સેવા’ દ્વારા એક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો. તેમાં ટેકનિકલ પાસું, વેચાણની સ્થિતિ અને અગરિયાઓની કામની તથા જીવનની પરિસ્થિતિ વગેરે પાસાં આવરી લેવાયાં હતાં. અભ્યાસમાં એમ દર્શાવાયું છે કે અનેક પેઢીઓથી અગરિયાઓની કામની અને જીવનની પરિસ્થિતિ અમાનવીય છે.

અગરમાં મીઠું પકવવાની કામગીરી સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થાય છે અને તે આગામી વર્ષના એપ્રિલ સુધી ચાલુ રહે છે. જે પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો આ કામ કરે છે તે અગરિયા તરીકે ઓળખાય છે. મીઠાના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં અનેક તબક્કા હોય છે : જમીન સરખી કરવી, પાટા બનાવવા, પગલી પાડવી, ઘનતા સરખી કરવી, પાટામાં પાણી ભરવું, મીઠું પકવવું, મીઠાની પડી જામે ત્યારે તેને તોડી તૈયાર મીઠું બજારમાં મોકલવામાં આવે છે. મીઠું ક્યાં અને ક્યારે મોકલવું તે ખરીદનારા પર અને પરિવહનની સવલતો પર આધાર રાખે છે.

મીઠાની મોસમ દરમિયાન અગરિયાનું કુટુંબ રૂ. ૩૦૦૦થી રૂ. ૪૦૦૦ની આવક મેળવે છે. વધુ સભ્યો ધરાવતાં કુટુંબો વધુ આવક રળે છે. આમાંનાં મોટા ભાગનાં કુટુંબો વેપારીઓના દેવાદાર છે. આ વેપારીઓ જ મોસમ પૂરી થતાં મીઠું ખરીદે છે અને પછી તેઓ ખુલ્લા બજારમાં વેચે છે. જે રકમ દેવા તરીકે લેવાઈ હોય એ મોસમ પૂરી થતાં નફામાંથી બાદ કરવામાં આવે છે. ઘણી વાર જ્યારે અગરિયા પૂરતું મીઠું ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી ત્યારે તેઓ દેવું ભરપાઈ કરી શકતા નથી. તેવે વખતે તેઓ બીજા વર્ષે વ્યાજ સાથે દેવું ભરપાઈ કરે છે અને એ જ વેપારીને એને માટે મીઠું વેચે છે. દેવું પૂરું ભરપાઈ થઈ જાય ત્યાં સુધી એ પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. આમ, દેવાનું ચક્ર ચાલુ રહે છે અને અગરિયા ભાગ્યે જ વેપારીઓની પકડમાંથી બહાર આવે છે. પરિણામે, તેમની જિંદગી દરમિયાન તેમની આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર આવતો નથી. આમ, ધિરાણની પ્રાપ્તિ એ મહત્વની બાબત છે. તેનાથી જ અગરિયા તેમની ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા પર અંકુશ મેળવે છે અને વેઠિયાની સ્થિતિમાંથી પોતે મુક્ત થઈ શકે છે.

મજૂરોને તેમની મજૂરીનું યોગ્ય વળતર વચેટિયાઓના કારણે મળતું નથી

આ અભ્યાસનાં તારણોને આધારે કરાયેલી ભલામણોના સંદર્ભમાં ‘સેવા’એ ગુજરાત સરકારને અગરિયાઓની કામની અને જીવનની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી સેવાઓ પૂરી પાડવાની યોજનાઓ ઘડવા સૂચવ્યું હતું. ગુજરાત સરકારના ગ્રામ મજૂર કમિશનરની કચેરી સાથે સતત વાટાઘાટો ચાલી. તેને પરિણામે ૧૯૯૦-૯૧માં આ અંગેના એક કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ. એમાં બાળ સંભાળ, આરોગ્ય સંભાળ અને આવાસની સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ યોજનાઓનો લાભ અગરિયાઓને મળે તે માટે તેમને સંગઠિત કરવાના પ્રયાસો 'સેવા' એ કર્યા. એને પરિણામે 'ડે કેર સેન્ટર' શરૂ થયાં. આ સેન્ટરો માત્ર કામના સ્થળે નહિ પણ અગરિયાઓ જે ગામોમાંથી સ્થળાંતર કરીને આવ્યા હોય તે ગામોમાં પણ શરૂ થયાં. એક હરતીફરતી મોબાઈલ આરોગ્ય વાન રણમાં અગરો ઉપર જવા લાગી. તેથી અગરિયાઓને સ્થળ પર જ સારવાર મળી રહે તેની શરૂઆત થઈ.

બીજો એક હેતુ અગરિયાઓને વેપારીઓની પકડમાંથી મુક્ત કરવાનો હતો અને તેમને ઉત્પાદકનો દરજ્જો આપવાનો હતો. એ જ સમયે ગ્રામ વિકાસ કમિશનરની કચેરી ગરીબી નિવારણની યોજનાઓ તળે અગરિયાઓ માટેના કાર્યક્રમ શરૂ કરતી હતી. આ તકનો લાભ લઈને 'સેવા'એ બહેનોને દ્વાકરા યોજના હેઠળ સંગઠિત કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. આ યોજના હેઠળ દરેક જૂથને રૂ.૬૦,૦૦૦નું ભંડોળ આપવામાં આવે છે. તે મીઠાના ઉત્પાદન માટે તથા બજાર સાથેના જરૂરી જોડાણ ઊભાં કરવા માટે સાધનસામગ્રી ખરીદવા ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

સહાયક સેવાઓની પ્રાપ્તિ અંગે માગણી કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા અગરિયાઓ સાથે સંપર્ક સ્થપાઈ ગયો હતો તેથી સંગઠનની જરૂરિયાતો અને લાભો અંગે તેમની જાગૃતિ વધારવામાં આવી. સભ્યોના શિક્ષણ માટે સઘન ઝુંબેશ ચલાવવામાં આવી અને અગરિયાઓ તથા તેમનાં કુટુંબો સાથે નિયમિતપણે બેઠકો યોજવામાં આવી. આ બેઠકોમાં વિવિધ સંગઠનોના લાભાલાભ તેમને જણાવવામાં આવ્યા. સંગઠનના સ્વરૂપ તરીકે 'દ્વાકરા' અને તેના લાભો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી. ખાસ કરીને સરકારના ગરીબી નિવારણના અન્ય કાર્યક્રમો અંગે ચર્ચા કરવામાં આવી. 'દ્વાકરા' હેઠળ જૂથની રચના કરવા માટે કેવા પ્રકારનાં અને કેટલાં સંસાધનોની જરૂર રહેશે તે વિશે પણ તેમને માહિતી આપવામાં આવી. આવી ઉપરોક્ત પ્રક્રિયાથી સ્થાનિક સ્તરના સંગઠનમાં તેમની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ વધ્યાં. અગરિયાઓના દ્વાકરા જૂથે ગ્રામવાસીઓનો સંપર્ક સાધ્યો અને તેમના સક્રિય ટેકાથી સ્થાનિક સંગઠનની રચના કરવામાં આવી. ૧૦ એકર જમીન લીઝ ઉપર ધરાવનારા નાના અગરિયાઓ પાસેથી ભાડે લેવામાં આવી અને એમાં અગરની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવી.

'સેવા' દ્વારા કાર્યવિસ્તારમાં 'બનાસકાંઠા દ્વાકરા મહિલા સેવા એસોસિયેશન, (બી.ડી.એમ.એસ.એ.)ની રચના કરવામાં આવી છે જે ૮૦ દ્વાકરા જૂથોનો સંઘ છે. એસોસિયેશન દ્વાકરા જૂથના અગરિયાઓને જરૂરી સહાય પૂરી પાડવાનું કામ કરે છે. તેમાં ખાસ કરીને 'દ્વાકરા' જૂથોના અગરિયાઓને જૂથની નોંધણી માટેની દરખાસ્ત તૈયાર કરવામાં, તાલુકા પંચાયતની કચેરીએથી જરૂરી દસ્તાવેજો મેળવવામાં અને અંતે 'ગુજરાત રાજ્ય ગ્રામ વિકાસ નિગમ'ને દરખાસ્ત સુપરત કરવામાં મદદ કરે છે. અગરમાં મીઠું પકવવાનું કામ ખેતીની જેમ જ ઋતુગત

કામ છે તેથી સાધનો સમયસર મળવાં જરૂરી છે કે જેથી ઉત્પાદન સમયસર હાથ ધરી શકાય. દરખાસ્ત તૈયાર કરવામાં સમય જાય છે તેથી મંડળ દરેક જૂથને તેની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે આરંભમાં રૂ. ૧૦,૦૦૦નું ધિરાણ આપે છે. એક વાર જૂથને ફરતું ભંડોળ મળી જાય પછી ધિરાણ તરીકે અપાયેલી રકમ 'બી.ડી.એમ.એસ.એ'ને પરત ચૂકવવામાં આવે છે. આ રીતે બી.ડી.એમ.એસ.એ દ્વારા અનેક દ્વાકરા જૂથોને સંગઠિત કરી શરૂઆતના તબક્કામાં મદદ કરવામાં આવી છે.

સાહસિકતા અને વહીવટી કુશળતા વધારવી

વર્ષોથી અગરિયાઓ આ પ્રવૃત્તિ કરતા આવ્યા છે તેથી કૌશલ્ય વિકાસ માટે આરંભમાં કોઈ તાલીમની જરૂર નહોતી. જો કે, બી.ડી.એમ.એસ.એની ટીમે તેમને જરૂરી ટેકો અને સાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે. એસોસિયેશન તેનાં સભ્ય જૂથોને આયોજન, જૂથની કામગીરી, બજાર સાથે જોડાણ ઊભું કરવા અને ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા પર દેખરેખ રાખવા જેવી બાબતોમાં મદદ કરી છે. મીઠું ઉત્પન્ન કરતાં 'દ્વાકરા' જૂથોને કામના સમયે જ તાલીમ આપવામાં આવી છે. બેંકમાં ખાતું ખોલાવવું, એ ખાતું ચલાવવું, 'દ્વાકરા' જૂથના દસ્તાવેજો જાળવવા, ઓડિટિંગ, એકંદર ખર્ચની ગણતરી કરવી અને નાણાકીય સંચાલન જેવી બેંકિંગને અને હિસાબોને લગતી બાબતો માટે પણ તેમને તાલીમ આપવામાં આવી છે.

બી.ડી.એમ.એસ.એના સ્થાનિક સંચાલકોએ 'દ્વાકરા' જૂથના નેતાઓ માટે અનેક તાલીમ બેઠકો ગોઠવી છે. તેમાં 'દ્વાકરા' જૂથના નેતાઓ અને સભ્યો ભાગ લે છે. આ તાલીમમાં 'દ્વાકરા' કાર્યક્રમનો ખ્યાલ, જૂથના સભ્યોની ભૂમિકા, જૂથના નેતાઓની ભૂમિકા જૂથની કામગીરી, સંચાલન અને વેચાણની વ્યૂહરચનાઓ વગેરે વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને સ્પષ્ટતાઓ કરવામાં આવે છે. એ પછી દરેક જૂથની માસિક જૂથ મીટિંગ યોજવામાં, એ બેઠકોની કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવામાં અને બેઠકોની કાર્યનોંધ તૈયાર કરવામાં તેમને ટેકો પૂરો પાડવામાં આવે છે. આ રીતે જૂથના નેતાઓ અને સભ્યો સંચાલકીય કુશળતાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. જૂથનો દરેક સભ્ય આ પ્રક્રિયામાં સામેલ થાય છે અને

તે જૂથની તમામ પ્રવૃત્તિઓ તથા નાણાકીય સ્થિતિથી માહિતગાર હોય છે. આથી જૂથમાં સાહસિકતા ઊભી થાય છે અને પારદર્શકતા જળવાય છે.

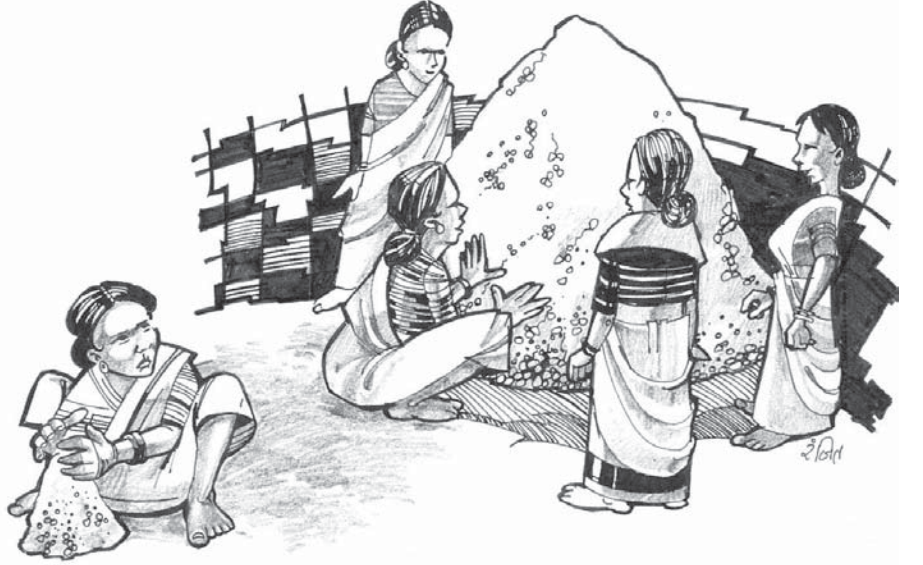
‘દ્વાકરા’ જૂથના અગરિયાઓને ઉત્પાદન પ્રક્રિયાના આયોજન, પ્રાપ્ય સંસાધનોના આધારે ઉત્પાદન ક્ષમતાનું આકલન, ઉત્પાદન અને વેચાણની યોજનાઓની તૈયારી, વધારાનાં નાણાંની પ્રાપ્તિ વગેરે માટે ઔપચારિક અને અનૌપચારિક તાલીમ આપવાનું અને જરૂરી ટેકનિકલ સાધનો પૂરાં પાડવાનું કામ બીડીએમએસએની ટીમે કર્યું છે. ઘડાયેલી યોજનાઓનો અમલ થાય છે અને જૂથની બેઠકો દરમિયાન તેના પર નિયમિત દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. દર મહિને ‘દ્વાકરા’ જૂથોના તમામ સભ્યોની અને દરેક જૂથની બેઠક યોજવામાં આવે છે. આ બેઠકોમાં ભાવિ યોજના અંગેના મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને વ્યૂહરચનાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. આથી જૂથો માટે ભણતરની પ્રક્રિયાનો માર્ગ મોકળો થાય છે અને તેમની ક્ષમતા વધે છે.

મીઠાના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા પૂરી થાય પછી એક સંમેલન બોલાવવામાં આવે છે. તેમાં તમામ ‘દ્વાકરા’ જૂથો, સરકારનો ગ્રામ વિકાસ વિભાગ અને મોટાં ઉદ્યોગ ગૃહો હાજર રહે છે. આ સંમેલન ગ્રામ મજૂર કમિશનર, મીઠા કમિશનર જેવા સરકારી વિભાગો તથા નિરમા અને ગુજરાત હેવી કેમિકલ્સ લિમિટેડ જેવી મીઠાની ખરીદાર કંપનીઓ સાથે સંબંધો સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

બજાર સાથે મજબૂત સંબંધો ઊભા કર્યા પછી ખુલ્લા બજારમાં સ્પર્ધા વચ્ચે ટકવા માટે બીડીએમએસએ બજારની માંગ અનુસાર ઉત્પાદનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે ‘સેન્ટ્રલ સોલ્ટ એન્ડ મરિન રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’ દ્વારા ટેકનિકલ સાધનો પૂરાં પાડે છે. ઇન્સ્ટિટ્યુટ મીઠાના ઉત્પાદનની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અંગે ‘દ્વાકરા’ જૂથોને ત્રિમાસિક તાલીમ આપે છે. એમાં સ્થળની પસંદગી, અગરનાં લે-આઉટ અને ડિઝાઇન, બ્રાઇનની માત્રા, બ્રાઇનના પ્રવાહનો લે-આઉટ અને નિયંત્રણ, મીઠા માટે રેકનો ઉપયોગ અને મીઠાનું ગઠન વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. તાલીમ ઔપચારિક વર્ગખંડોમાં નિદર્શન દ્વારા પણ અપાય છે અને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો દ્વારા પણ અપાય છે. આ તાલીમથી જૂથ દ્વારા ઉત્પન્ન થતા મીઠાના જથ્થા અને ગુણવત્તા બંનેમાં સુધારો થયો છે. હાલ મીઠું વાપરતી મોટી કંપનીઓ ‘દ્વાકરા’ જૂથો દ્વારા ઉત્પન્ન થતું મીઠું સીધું જ ખરીદવા માટે તત્પર થઈ છે.

અગરિયાઓની ઉત્પાદન ક્ષમતા વધે તે માટે આરોગ્ય અને બાળ સંભાળ જેવી સહાયક સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. ગ્રામ મજૂર

કમિશનરની કચેરી દ્વારા અગરિયાઓ માટે ખાસ જે કલ્યાણ યોજનાઓ ઘડાઈ છે તેમનો લાભ લઈને આ સેવાઓ પૂરી પડાય છે. બીડીએમએસએ તેનાં સભ્ય ‘દ્વાકરા’ જૂથોને નાણાકીય, ટેકનિકલ અને વેચાણને લગતી બાબતો અંગેનો અવકાશ અને સાધનો પૂરાં પાડે છે. એ રીતે ‘દ્વાકરા’ જૂથોની ક્ષમતા જ વિકસી છે એવું નથી પણ તેઓ સક્ષમ અને પગભર થયાં છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા આ ઉત્પાદક જૂથો તેમનાં કાર્યક્રમો અને સંગઠનોના માલિકો અને સંચાલકો બન્યા છે. ‘દ્વાકરા’ જૂથોનું એસોસિયેશન બનાવવાના અનેક લાભો છે :

ઉત્પાદકોનું જૂથ રચવાનું મહત્ત્વ

૧. ગરીબ ગ્રામીણ નિરક્ષર મહિલાઓ માટે જૂથનું સંચાલન કરવાનું અને આપમેળે સ્થાનિક સરકારી કચેરીઓ સાથે સંપર્ક સાધવાનું અને સ્થાનિક વેપારીઓ સાથે કામ પાર પાડવાનું મુશ્કેલ હોય છે. બીડીએમએસએ આ ભૂમિકા ભજવે છે અને સમગ્ર પ્રક્રિયા હાથ ધરે છે. ૨. મીઠું પકવવાની કામગીરીને ટકાઉ બનાવવા માટે નાણાંની જરૂર પડે છે અને સરકાર દ્વારા ભંડોળ જારી કરાવવામાં વિલંબ થાય છે તેથી કામગીરીને વિપરીત અસર પહોંચે છે. કારણ કે મીઠું પકવવાની કામગીરી ઋતુગત છે. મહામંડળ ટૂંકા ગાળા માટે તત્કાળ લોન આપે છે તેથી તે બફર તરીકે કામ લાગે છે. આથી જૂથો ખાનગી વેપારીઓની પકડમાંથી મુક્ત બને છે અને તેઓ જાતે જ તેમની ઉત્પાદન પ્રક્રિયા પર અંકુશ મેળવી શકે છે. ૩. ઉત્પાદનની ક્ષમતા વધારવા અને પોતાની સોદાશક્તિ વધારવા માટે ઉત્પાદન પહેલાં અને પછી જરૂરી જોડાણ ઊભા કરવાનું દરેક દ્વાકરા જૂથ માટે મુશ્કેલ હોય છે. જો કે, બીડીએમએસએ આ સંબંધો ઊભાં કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ ટેકાથી અગરિયાઓને ઉત્પાદકનો દરજ્જો મળે છે. ૪. ‘દ્વાકરા’ જૂથો બીડીએમએસએના ટેકાથી તેમની પોતાની વેચાણની વ્યૂહરચના ઊભી કરવામાં અને સંબંધો પ્રસ્થાપિત

કરવામાં સફળ થયાં છે. તેથી દરેકની વ્યક્તિગત રીતે તેમ જ સામૂહિક આવક તથા રોજગારીની ક્ષમતા વધી છે. પ. બીડીએમએસએ દ્વારા હસ્તક્ષેપ થવાને કારણે વ્યાપાર સંબંધી નીતિઓ અને સંબંધો બદલાયાં છે. એનાથી આ કાર્યક્રમ ટકાઉ બન્યો છે એટલું જ નહિ પણ જીવનનિર્વાહની તરાહ સુધરી છે.

કામદાર/ઉત્પાદકો ઉત્પાદનના માલિક બની શકે છે

મહામંડળની લાંબા ગાળાની અસરો

કામદારને ઉત્પાદકનો દરજ્જો :

અત્યાર સુધી અગરિયાઓ માત્ર મજૂર તરીકે કામ કરતા હતા. તેમનું શોષણ થતું હતું અને તેઓ ભારે દેવાદાર હતા. હવે તેઓ જાતે ઉત્પાદકો બન્યા છે. 'દ્વાકરા' કાર્યક્રમ હેઠળ તેઓ સંગઠિત થતાં અગરિયાઓના વેતન દર રોજના રૂ. ૨૦થી વધીને રૂ. ૬૦ થયા છે. ઉપરાંત, સહાયક સેવાઓને લીધે તેમની કામની અને જીવનની સ્થિતિ સુધરી છે.

કામ અને આવકની સલામતી :

અગાઉ અગરિયાઓ મીઠું વેચવા માટે સંપૂર્ણપણે વેપારીઓ એટલે કે વચેટિયાઓ પર આધાર રાખતા હતા. વર્ષમાં છથી આઠ મહિના સખત મહેનત કરવા છતાં તેમને કિલોગ્રામના માત્ર પાંચ પૈસાના ભાવે મીઠું વેચવું પડતું હતું. બીડીએમએસએના ટેકાથી આ 'દ્વાકરા' જૂથો માટે તમામ બજારલક્ષી સંબંધો ઊભા કરવામાં આવ્યા. એને પરિણામે આજે મીઠાના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા સક્ષમ અને સ્વાવલંબી બની છે.

અનુભવથી મેળવેલ શીખ

ખાસ કરીને ગરીબ મહિલાઓ માટેની પ્રવૃત્તિઓ ટકાઉ બને તે

અંગેના દાયકાઓના અનુભવમાંથી 'સેવા'ને ઘણું બધું શીખવા મળ્યું છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણને આધારે એ ટૂંકમાં નીચે મુજબ જણાવી શકાય :

સમુદાયની જરૂરિયાત પૂરી કરવી :

સ્થાનિક લોકોને જે જરૂરી લાગતું હોય એવી જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી કાર્યક્રમો રચવા જોઈએ. ઉપરોક્ત ઉદાહરણમાં અગરિયાઓને ધિરાણની અને બજાર સુધીની પહોંચની જરૂર હતી.

સંગઠન માટે જૂથની રચના :

સ્થાનિક મહિલાઓએ તેમનું પોતાનું સંગઠન બનાવવું અને ક્ષમતા ઊભી કરવી કે જેથી તેઓ સ્વતંત્રપણે તેમની પ્રવૃત્તિનું સંચાલન કરી શકે. જો કે, સ્થાનિક મહિલાઓના ક્ષમતાવર્ધન માટે અને તેઓ અંતે તેમનાં સંગઠનો સંભાળે અને ચલાવે તે માટે તેમને જરૂરી ટેકો પૂરો પાડવો જોઈએ. અગરિયાઓની સહકારી મંડળીઓ, પાણી વપરાશકારનાં જૂથો, કારીગરોનાં મંડળો, સ્વસહાય બચત મંડળો, હસ્તકલા મંડળો, મજૂર સંઘો વગેરે આનાં ઉદાહરણો છે. લોકશાહી પદ્ધતિએ પ્રતિનિધિઓ દ્વારા મહામંડળ રચાય એ અન્ય પ્રકારનાં સંગઠનો કરતાં વધુ ઈચ્છનીય છે, કારણ કે આ પ્રક્રિયા દ્વારા મહિલાઓ તેમનાં સંસાધનો પર વધુ અંકુશ મેળવી શકે છે.

પરિયોજનાની સિદ્ધિ માપવા માટેના માપદંડો વાસ્તવિક હોવા જોઈએ:

જો સ્થાનિક સભ્યોને તેમની જિંદગીમાં તત્કાળ લાભ થતો ન દેખાય તો તેઓ પરિયોજનામાં રસ નહિ ધરાવે. ગરીબ મહિલાઓને સામેલ કરતી પરિયોજનાઓ માટે આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે, કારણ કે તેઓ લાંબા સમય સુધી રાહ જોઈ શકતી નથી.

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ 'સેવા'નો હેતુ પૂર્ણ રોજગાર પ્રાપ્ત કરવાનો અને સભ્યોને સ્વાવલંબી બનાવવાનો છે. આ હેતુને સિદ્ધ કરવા તેને નીચેના માપદંડો અનુસાર જોવામાં આવ્યો છે :

- 'સેવા'ની દરમ્યાનગીરીથી સભ્યોને વધુ રોજગારી પ્રાપ્ત થઈ છે ખરી ?
- તેમની આવક વધી છે ?
- તેમને ખોરાકની સલામતી અને પોષણ મળ્યાં છે ખરાં ?
- તેમના આરોગ્યનું રક્ષણ થયું છે ?
- બાળ સંભાળ સેવાઓ તેમને મળી છે ખરી ?
- તેમને આવાસ અને સંબંધિત અન્ય સેવાઓ મળી છે ?
- સાધન-સંપત્તિ પરની તેમની માલિકી વધી છે ? આ સાધન-સંપત્તિમાં તેમની બચત, જમીન, ઘર, કામનું સ્થળ, કામનાં સાધનો, પરવાના, ઓળખપત્ર, ઢોર, સહકારી મંડળીના શેર વગેરેનો

અન્ય વ્યક્તિઓએ સંસ્થાઓ સાથે સંપર્ક સાધવો

સમાવેશ થાય છે. આ બધાની સત્તાવાર માલિકી મહિલાઓની હોવી જોઈએ.

- મહિલાઓનું સંગઠન મજબૂત થયું છે ?
- મહિલાઓમાં નેતૃત્વ ઊભું થયું છે ?
- મહિલાઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક બંને રીતે સ્વાવલંબી બની છે ?

અન્ય સંસ્થાઓ સાથેનાં જોડાણો :

સ્થાનિક સંગઠનોએ સરકારી યોજનાઓ, વિરાણ કે બજાર જેવા પ્રાપ્ય માળખાગત ટેકા સાથે જોડાણો ઊભાં કરવાં જોઈએ. નાણાંની પ્રાપ્તિ, સરકારની વિકાસલક્ષી યોજનાઓનો ઉપયોગ, દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળી, ગામનું વહીવટી તંત્ર અથવા કામદાર પરિષદ જેવાં અન્ય સંગઠનોમાં ભાગીદારીના સંદર્ભમાં આ સંબંધો પ્રસ્થાપિત થવા જોઈએ.

અનેક સ્ત્રોતોમાંથી નાણાંની પ્રાપ્તિ :

સ્થાનિક સંગઠને અનેક સ્ત્રોતોમાંથી નાણાં મેળવવાં જોઈએ. એમાં સરકારી યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો, સ્થાનિક લોકોનો ફાળો, આવક સર્જતી પ્રવૃત્તિનો ફાળો અથવા અન્ય સ્ત્રોતોનો સમાવેશ થાય છે. દાતાનું વલણ બદલાય, સરકારની નીતિ બદલાય કે બજારનાં પરિબળો વિરુદ્ધમાં જાય ત્યારે જો નાણાં અનેક રીતે મેળવાતાં હોય તો ટકી શકાય છે.

કટોકટીની પરિસ્થિતિ માટે જોગવાઈ :

તમામ પરિયોજનાઓ, કાર્યક્રમો કે પ્રવૃત્તિઓમાં કુદરતી કે માનવસર્જિત

દુર્ઘટના ઊભી થઈ શકે છે એ સ્વીકારવું જોઈએ અને એ દુર્ઘટનાની અસર ઓછી થાય તે માટે સંસાધનોની જોગવાઈ કરવી જોઈએ તથા ભવિષ્યમાં તેવી દુર્ઘટના ન ઘટે અથવા એની શક્યતા ઘટે તે માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ગરીબ મહિલાઓમાં કુદરતી દુર્ઘટનાઓનો સામનો કરવા માટેની તાકાત તેમની રોજિંદી કૌટુંબિક બાબતોના સંચાલનની શક્તિમાંથી જ ઊભી થાય છે, કારણ કે દુર્ઘટનાઓની મહિલાઓને સૌથી વધારે અને સૌ પ્રથમ અસર થાય છે. પરંતુ મહિલાઓના વિકાસની મોટા ભાગની પરિયોજનાઓમાં આવી જોગવાઈ કરવામાં આવતી નથી અને તેને પરિણામે પૂર કે દુકાળની પરિસ્થિતિમાં એ પરિયોજનાઓ ભાંગી પડે છે.

સાવચેતી અને પસંદગી :

બધી જ પરિયોજનાઓ ટકાઉ બની શકતી નથી અને એ જરૂરી પણ નથી. ગ્રામીણ વિધવાઓ માટે કે પૂરના અસરગ્રસ્તો માટે તાકીદના ધોરણે જે રાહત કાર્યક્રમ ચલાવવામાં આવે તેને બહારની મદદની જરૂર નથી. તેમ છતાં, આવી પરિયોજનાઓને કે પ્રવૃત્તિઓને તદ્દન રદ ન કરી શકાય કે પછી તે ટકાઉ હોય જ એવો આગ્રહ પણ ન રાખી શકાય.

ટકાઉપણાનું ખર્ચ :

મહદંશે કાયમી ધોરણની કરતાં નિશ્ચિત સમયની પરિયોજનાનો અમલ કરવામાં ખર્ચ ઓછું થાય છે. જે પરિયોજનાઓ લાંબા ગાળા સુધી ટકાઉ બનાવવાનું ધ્યેય રાખતી હોય તેમાં વધુ સંસાધનોની જરૂર પડે છે. પૂરતા ટેકા વિના અને આગોતરી તૈયારી વિના પરિયોજનાને ટકાઉ બનાવવાનું શક્ય નથી.

‘સેવા’નો અનુભવ ઉપર જણાવ્યા બાદ અત્રે એ નોંધવાની જરૂર છે કે પરિયોજના કાયમી બને અને પગભર થાય તેવો ઉદ્દેશ રાખતી પરિયોજનામાં સ્થિરતા આવી જાય અને સત્તાના પ્રવર્તમાન અસમાન સંબંધોને તે ચાલુ રાખે એવું શક્ય બની શકે છે. કાયમી ધોરણે પરિયોજના ચાલે તે ધ્યાનમાં રાખવાની સાથે સાથે મહિલાઓની ક્ષમતા વધે એ હેતુ ભુલાઈ જવો ન જોઈએ. કાર્યક્રમો લાંબા ગાળા માટે ચાલે અને તેમાં મહિલાઓની ગરીબી સામે લડત અપાય એ લાંબી અને થકવી નાખનારી પ્રક્રિયા છે અને તે પરિયોજનાના અભિગમથી સિદ્ધ કરવાનું શક્ય નથી. એમાં ભાગીદારી અને સહયોગનાં તત્ત્વો પર આધારિત અભિગમ હોય તો જ પરિયોજના ટકાઉ બને છે.

રજૂઆત : રીમા નાણાંવટી, સ્વાશ્રયી મહિલા સેવા સંઘ (સેવા), વિકટોરિયા ગાર્ડન સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧.

રાજસ્થાનના ચાર રણ વિસ્તારમાં ખેતી સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં મહિલાઓના જીવનનિર્વાહ માટેના 'સ્યોર'ના પ્રયાસો

'સોસાયટી ટુ અપલિક્ટ રુલ ઈકોનોમી' (સ્યોર) ભારતે જિલ્લાના ચોટન બ્લોકમાં કામ કરે છે. તેનો મુખ્ય હેતુ મહિલાઓને તેમની કુશળતા પ્રમાણે નિયમિત વળતરજન્ય રોજગારી પૂરી પાડવાનો છે. ૧૯૬૫ અને ૧૯૭૧ દરમિયાનનાં ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચેનાં યુદ્ધો દરમિયાન નિર્વાસિત બનેલી મહિલાઓ માટે જીવનનિર્વાહનો કાર્યક્રમ તેણે વિકસાવ્યો છે. આ પ્રદેશનું અર્થતંત્ર ખેતી અને પશુપાલન પર ખૂબ જ અવલંબિત છે. વરસાદના અભાવે અને પ્રતિકૂળ આબોહવાને લીધે ખેતીનું કામ વર્ષમાં માત્ર ત્રણ માસ જ હોય છે. વારંવાર દુકાળ પડવાને લીધે અર્થતંત્ર વધુ ખોરંભે પડે છે. ખેતીમાંથી થતી કમાણી નજીવી હોય છે અને તેથી રોજગારી મેળવવા નજીકનાં શહેરોમાં સ્થળાંતર એ સામાન્ય ઘટના છે.

ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધની નિર્વાસિત સ્ત્રીઓ પાસે ભરતગૂંથણની પરંપરાગત કુશળતા હતી જ. ૧૯૮૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં વ્યાપારી સાહસોએ જંગી નફો રળવા માટે આ કૌશલ્યનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સ્ત્રીઓ પાસેથી પીસ રેટના ધોરણે કામ લેવાતું હતું. પણ તેમનું કૌશલ્ય વધે એ માટે કોઈ પ્રયાસ કરવામાં આવતો નહોતો. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો દરમિયાન ટૂંકા ગાળામાં નીચી ગુણવત્તાવાળી ચીજો બનાવવા પર ભાર મુકાયો અને તેથી તે સ્ત્રીઓની પરંપરાગત કુશળતાને થોડું નુકસાન પહોંચ્યું. વચેટિયાઓ દ્વારા ગોઠવાયેલા શોષણના ચક્રમાંથી સ્ત્રીઓને મુક્ત કરવા 'સ્યોર' દ્વારા આ કાર્યક્રમ શરૂ કરાયો. રાજસ્થાનના 'ઉર્મૂલ ટ્રસ્ટ'ના અનુભવમાંથી તેણે આ કાર્યક્રમ માટે પ્રેરણા લીધી હતી.

પ્રથમ તબક્કો

મહિલાઓના જૂથની રચના

૧૯૮૧માં 'સ્યોર' દ્વારા ચોટન વિભાગનાં ૫ ગામો નક્કી કરવામાં આવ્યાં અને દરેક ગામમાંથી ૨૦ મહિલાઓ પસંદ કરીને ૧૦૦ મહિલાઓના જૂથની રચના કરવામાં આવી. મહિલાઓની પસંદગી તેમની ભરતગૂંથણની કુશળતાને આધારે કરવામાં આવી હતી. આ તમામ મહિલાઓ ગરીબ કુટુંબોની હતી અને તેથી તેમની ગરીબીનું નિવારણ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા પાછળનો મુખ્ય હેતુ હતો. અત્રે એ નોંધનીય છે કે સંબંધિત જૂથોના સભ્યોની પસંદગી એ જ જૂથની વધુ કુશળતા ધરાવતી મહિલાઓએ જ કરી હતી.

ઊંચી કુશળતા ધરાવતી મહિલાઓની દેખરેખ હેઠળ ઉત્પાદનની

પ્રક્રિયાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. આરંભમાં, 'સ્યોર' દ્વારા કાચો માલ પૂરો પાડવામાં આવ્યો અને કામની ફાળવણી કરવામાં આવી. કુશળતામાં વધારો થાય એ એ એક મહત્વનું પાસું હતું અને એના પ્રત્યે ધ્યાન આપવાની જરૂર હતી. ઊંચી કુશળતા ધરાવતી મહિલાઓને અન્ય મહિલાઓની કુશળતા વધારવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. અનેક ઔપચારિક અને અનૌપચારિક બેઠકો દ્વારા તેમને તાલીમ આપવામાં આવી અને તેમનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે પણ તેમણે કુશળતા શીખવવામાં આવી. આ પ્રક્રિયાને લીધે વધારે સારી ચીજો બની અને સ્થાનિક બજારોમાં તે વેચવાનું 'સ્યોર' દ્વારા શરૂ કરાયું. જયપુર અને દિલ્હીમાં પ્રદર્શનોમાં અને 'કાપાર્ટ' દ્વારા યોજાયેલાં પ્રદર્શનોમાં પણ એ વસ્તુઓ વેચવામાં આવી.

પ્રથમ સાત માસ દરમિયાન, પાંચ જૂથોની ૧૦૦ મહિલાઓને રોજગારી પૂરી પડાઈ. અન્યથા તેઓ વર્ષના આ ગાળા દરમિયાન બેકાર જ રહી હોત. વચેટિયાઓએ આ પ્રક્રિયા ખોરંભે પાડવાના અનેક પ્રયાસો કર્યા. એમ પણ જણાયું કે પોતાની ધિરાણની જરૂરિયાતો માટે મહિલાઓ વચેટિયાઓની પકડમાં જ છે.

દ્વિતીય તબક્કો

જુદાં જુદાં વ્યક્તિ/માળખાં સાથે સંબંધોની સ્થાપના

આ તબક્કામાં મહિલાઓને અને 'સ્યોર'ના કાર્યકરોને એમ બંનેને એમ લાગ્યું કે એક વ્યવસાયી ડિઝાઈનરની જરૂર છે. ગ્રાહકોને વસ્તુ વિશે શું લાગે છે તેની માહિતી મેળવવાની પણ કોઈ વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી નહોતી કે જેથી ડિઝાઈનની દૃષ્ટિએ તેને આધુનિક બનાવવા

માટેનો માર્ગ મોકળો થાય. બજાર શોધવાની અને બજાર ઊભું કરવાની જરૂરિયાત પણ જણાઈ.

બીજા વર્ષથી વધુ ૫ ગામોને અને તેમની ૭૫ મહિલાઓને આવરી લેવાયાં. દરેક જૂથમાં ૧૫ મહિલા એમ વધુ ૫ જૂથોની રચના કરવામાં આવી. સભ્યોની કુલ સંખ્યા એ સમયે વધીને ૧૭૫ થઈ અને પછી તે ૧૯૯૪માં ૨૫૦ થઈ, જ્યારે કુલ જૂથની સંખ્યા ૨૦ થઈ. ‘એક્શન એઈડ-ઈન્ડિયા’ એ આ સાહસને ટેકો પૂરો પાડ્યો. નવા સભ્યોને તાલીમપ્રાપ્ત સભ્યોએ પ્રશિક્ષણ આપ્યું.

૧૦ ગ્રામ સ્તરીય કાર્યકરોની ભરતી કરવામાં આવી અને તેમને ગુણવત્તા નિયંત્રણ, સમયસર કાચા માલના પુરવઠાની વ્યવસ્થા અને સભ્યોને વેતનની વહેંચણીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. તૈયાર થનારી વસ્તુને નવો જ આકાર આપવા એક વ્યવસાયી ડિઝાઈનરની ભરતી કરવામાં આવી. આધુનિક ડિઝાઈન અને બજારની માંગ અનુસાર તે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે એ અપેક્ષિત હતું. જૂથના સભ્યોએ જૂથની અંદર જ ધિરાણની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા માટે સ્વસહાય જૂથ (સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ-એસ.એચ.જી)ની રચના કરી. જૂથોની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સ્વસહાય જૂથો સાથે સંબંધિત હતી. આથી ખાનગી વેપારીઓ અને શાહુકારોનો પ્રભાવ ઘટાડવામાં મદદ મળી.

‘સ્યોર’ સાથેના સહયોગમાં મહિલાઓએ તેમનાં પોતાનાં ગામોમાં અનૌપચારિક ઉત્પાદન કેન્દ્રો વિકસાવ્યાં છે. મહિલાઓ સાથે બેસીને રોજના ૪-૫ કલાક કામ કરે છે. સાથે મળીને કામ કરવાથી તેઓ વસ્તુની ડિઝાઈન અને તેની ગુણવત્તા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી થઈ છે. આ તબક્કા દરમ્યાન વિવિધ પેઢીઓ તરફથી નિકાસ માટેના ઓર્ડર પણ મળ્યા છે. ઉત્પાદકો જેમાં પોતાની ચીજોનું વેચાણ કરે છે એવા અનેક મેળાઓની ખબર પણ ‘સ્યોર’ને પડી છે.

બજારના અત્યંત નબળા પ્રતિભાવ અને ભારે સ્પર્ધા છતાં ‘સ્યોર’ દ્વારા એક વર્ષમાં ૪થી ૬ માસ સુધી લગભગ ૨૫૦ મહિલાઓને રોજગારી પૂરી પાડવામાં આવી છે. જૂથની રચનાની પ્રક્રિયા અને નિયમિત મળતી જૂથની બેઠકોએ સ્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ વધાર્યો છે. ઉત્પાદન કેન્દ્રોના વિકાસને કારણે અને સામૂહિક રીતે કામ થતું હોવાને લીધે મહિલાઓમાં માલિકિયતની ભાવના પ્રબળ બની છે. પરંતુ ‘સ્યોર’ને લાગે છે કે આ પ્રક્રિયાથી મહિલાઓ હજુ પૂરતી સક્ષમ બની નથી કારણ કે પ્રવૃત્તિનું સંચાલન મહિલાઓનાં જૂથો દ્વારા થતું નથી.

ચાલુ તબક્કાના અનુભવને આધારે ‘સ્યોર’ને એમ લાગે છે કે જૂથના સભ્યોને પ્રવૃત્તિના સંચાલનનાં પાસાં અંગે યોગ્ય તાલીમ આપવાની

જરૂર છે. સક્રિય સભ્યોને પૂરતો અવકાશ અને તક પૂરાં પાડવામાં આવે તો અને વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયામાં તેમની સક્રિય સામેલગીરી કરાય તો એ શક્ય બની શકે તેમ છે.

તૃતીય તબક્કો

મહિલા જૂથોનું ક્ષમતા વર્ધન

દિલ્હીની એક સંસ્થા ‘ઉદ્યોગિની’ એ આ જૂથોને ક્ષમતા વર્ધનમાં જરૂરી ટેકો પૂરો પાડવાની જવાબદારી ઉપાડી. એમણે સાહસનું સંચાલન અને સંચાલન અંગેનાં અન્ય પાસાંના ક્ષેત્રે આ ટેકો પૂરો પાડ્યો.

જૂથના સભ્યોને વિવિધ મેળાઓમાં હાજરી આપવા માટે પ્રોત્સાહન અપાયું કે જેથી ગ્રાહકો સાથે તેઓ સીધા સંપર્કમાં આવે અને તેઓ કઈ બાબતો વિશે ચિંતિત છે એ જાણે અને એ બાબતોનો ઉકેલ લાવવા વિચારે. ‘સ્યોર’ દ્વારા કરાયેલા આ પ્રયાસોથી મહિલાઓનો આત્મવિશ્વાસ વધ્યો છે. દિલ્હીની બીજી એક સંસ્થા ‘દસ્તકાર’ પણ તેમને ડિઝાઈનની બાબતમાં ટેકો આપીને તેમની ક્ષમતા વધારી રહી છે.

આ તબક્કા દરમ્યાન વિવિધ નિકાસકાર પેઢીઓ તરફથી નિકાસ માટેના ઓર્ડર મળ્યા છે. મોટી કંપનીઓ તેમનાં બ્રાન્ડ નામો સાથે બજારમાં છે અને તેમની સામેની તીવ્ર સ્પર્ધાનો સામનો કરવાનો હોય છે. તેઓ ઘણું મોટું બજાર કબજે કરીને બેઠેલી છે. નયતાલા ગામના એક મહિલા જૂથને વિકેન્દ્રીકરણ અને ક્ષમતા વર્ધનના ભાગરૂપે સ્વતંત્રપણે કામ કરતું કરાયું છે.

૩. ૧૦ લાખનો તૈયાર માલ ભેગો થઈ ગયો ત્યારે ખરી સમસ્યા ઊભી થઈ. મહિલાઓનાં જૂથોને પ્રોત્સાહન આપવા અને ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાના સંચાલન માટે ‘સ્યોર’ દ્વારા વ્યવસાયી ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો જ છે. નિયમિત ધોરણે સલાહ મેળવવા માટે પૂર્ણ સમયના ડિઝાઈનર અને મેનેજમેન્ટ કન્સલ્ટન્ટની નિમણૂક કરવામાં આવી છે. દરેક પ્રકારની વસ્તુમાં કેટલું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે તે શોધી કાઢવા, જથ્થો ગણવા તથા ભાવ નક્કી કરવા વગેરે માટે નિશ્ચિત વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. બજાર અંગેની માહિતી વ્યવસ્થિતપણે મળે તે માટેનું તંત્ર ઊભું કરાયું છે કે જેથી તૈયાર માલ વેચાણ માટે મોકલાય અને ગ્રાહકોની અભિરુચિની માહિતી પણ મળે. આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન મહિલાઓને એ પણ ખબર પડી કે તેમની ભૂમિકા શી છે. ‘સ્યોર’ દ્વારા જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તે અને તાજેતરમાં તેમાં જે વ્યવસાયીપણું દાખલ કરવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય અને સાનુકૂળ પરિણામો આપે છે કે કેમ તે હવે જોવાનું રહે છે.

રજૂઆત : સુજીત સરકાર, ઉગ્રતિ.

સાંપ્રત પ્રવાહ

ગાંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યકર શ્રી નારણભાઈ રાઠોડને ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ એવોર્ડ અર્પણ :

૧ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮ને રવિવારના રોજ અમદાવાદના મહેંદી નવાઝ જંગ હોલમાં ૧૯૯૭નો ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ એવોર્ડ - અર્પણ સમારંભ યોજાઈ ગયો. શ્રી ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ આજીવન શિક્ષક અને ગુજરાતના દલિતો-પીડિતો-વંચિતોના સંગઠક તથા માર્ગદર્શક હતા. તેઓ તેજસ્વી, લોકાભિમુખ અને લોકપ્રિય પત્રકાર પણ હતા. તેમના સ્મરણ અર્થે આ એવોર્ડ આપવામાં આવે છે. ડાંગ-વલસાડના દુર્ગમ વિસ્તારોમાં આશરે ૫૫ વર્ષ સુધી સંનિષ્ઠપણે કાર્યરત રહેનારા, સતત સંઘર્ષશીલ, ગાંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યકર નારણભાઈ માધવભાઈ રાઠોડને ૧૯૯૭નો ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ એવોર્ડ અર્પણ થયો. નીડર અને નિઃસ્વાર્થ લોકસેવક નારણભાઈ રાઠોડને મળવું એ એક લહાવો છે. દેશને આઝાદ કરવા માટે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં અનેક લોકોએ ભાગ લીધો. એમાંથી જે લોકસેવકો મળ્યા તેમાંના કેટલાક મૂકસેવક હતા. નારણભાઈએ પ્રસિદ્ધિની કશી જ ખેવના રાખ્યા વગર, નિષ્ઠાપૂર્વક આખું જીવન રચના અને સંઘર્ષનાં કામોને સમર્પિત કર્યું છે. નારણભાઈએ સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં ભાગ લીધો, ખાદી-ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિ કરી, બે ટર્મ સુધી ધારાસભ્યપદે રહીને દલિતો-આદિવાસીઓની અનેક સમસ્યાઓ અંગે કામ કર્યું છે. વળી, હરિજન સેવક સંઘથી માંડીને ગુજરાત અનુસૂચિત જાતિ આર્થિક વિકાસ નિગમના અધ્યક્ષ તથા રાજ્ય અને જિલ્લા કક્ષાની અનેક સમિતિઓમાં સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપીને રાજકીય-સામાજિક ક્ષેત્રે ઘણું પ્રદાન કર્યું છે.

જાણીતા પત્રકાર શ્રી બટુકભાઈ દેસાઈના પ્રમુખ સ્થાને યોજાઈ ગયેલા આ સમારંભમાં પ્રખર સાહિત્યકાર-પત્રકાર શ્રી પ્રકાશભાઈ ન. શાહ,

અને ભાવનગર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી વિદ્યુતભાઈ જોષીએ વિશેષ આમંત્રિતો તરીકે ઉપસ્થિત રહીને મનનીય વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. જનપથના પ્રમુખશ્રી રાજેશ શાહના ઉષ્માભર્યા સ્વાગત પ્રવચનથી આ એવોર્ડ-અર્પણ સમારોહનો પ્રારંભ થયો હતો. પ્રા. શ્રી હર્ષદભાઈએ સન્માનપત્રનું વાચન કર્યું હતું. શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીએ શરૂઆતથી અત્યાર સુધી, ભાનુભાઈ એવોર્ડ મેળવનાર મહાનુભાવોનો પરિચય આપીને એવોર્ડનું ગૌરવસ્થાપન કર્યું હતું. શ્રી નારણભાઈનો વિસ્તૃત જીવન-કાર્ય પરિચય આપ્યા પછી ઈન્દુભાઈએ અંતે ઝવેરચંદ મેઘાણીની કવિતા 'છેલ્લી પ્રાર્થના' ગાઈ સંભળાવીને વાતાવરણ જોમવંતું બનાવી દીધું હતું. માનનીયશ્રી નારણભાઈએ પોતાના સન્માનનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં નિખાલસ અને જુસ્સાભરી વાણીમાં હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું હતું. તેમાંથી તેમના નમ્ર વ્યક્તિત્વની પારદર્શકતા અને કર્મશીલ તરીકેની પ્રતિબદ્ધતા નીતરતાં હતાં. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સંગઠન 'જનપથ' અને પ્રગતિશીલ સામયિક 'નયામાર્ગ'ના ઉપક્રમે ૧૯૯૩માં 'ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ સ્મૃતિ સમિતિ' રચાઈ હતી. સમાજ પરિવર્તનના કામમાં પાયાના કાર્યકરની ભૂમિકા ભજવનાર નિષ્ઠાવાન કર્મશીલને દર વર્ષે આ સમિતિના ઉપક્રમે રૂ. ૧૧, ૦૦૦/-નો પુરસ્કાર અને સન્માન-પત્ર અર્પણ કરવામાં આવે છે. ૧૯૯૩માં સૌ પ્રથમ વાર આ એવોર્ડ ધરમપુર, વલસાડના મંછુભાઈ ગામીતને, ૧૯૯૪માં વી.ટી.પરમારને અને ૧૯૯૫માં પ્રા. પાનાચંદ પરમારને એનાયત થયો હતો. ૧૯૯૬માં આ એવોર્ડ માટે કોઈની પસંદગી કરાઈ ન હતી.

સમારંભમાં ગુજરાતભરની જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કર્મશીલોએ ભાગ લીધો હતો. જનપથના મંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લભાઈએ સૌનો આભાર માનીને સમાપન કર્યું હતું.

સંવાદ - વિકાસ મેળો :

૨થી ૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૮ દરમ્યાન અમદાવાદ ખાતે સંવાદ - વિકાસ મેળો યોજાઈ ગયો. અમદાવાદ સ્થિત સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'ચેતના - સેન્ટર ફોર હેલ્થ એજ્યુકેશન ટ્રેનિંગ એન્ડ ન્યુટ્રીશન અવેરનેસ'ના ઉપક્રમે સંસ્કાર કેન્દ્ર, પાલડી ખાતે યોજાઈ ગયેલા આ મેળામાં ગુજરાતની જુદી જુદી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, ઔદ્યોગિક ગૃહો અને જુદા જુદા સરકારી વિભાગોએ પોતાની પ્રવૃત્તિઓનું નિદર્શન કર્યું હતું.

આઝાદીની સુવર્ણજયંતી નિમિત્તે યોજાયેલા આ વિકાસમેળામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, ઔદ્યોગિક ગૃહો અને સરકારી વિભાગો મળીને કુલ ૪૬

એકમોએ ભાગ લીધો હતો તેમાં ઉન્નતિએ પણ ભાગ લીધો હતો. વિકાસ મેળાનો હેતુ વિકાસની દિશામાં કાર્યરત કર્મશીલો અને આમજનતા વચ્ચે વિકાસને લગતા સંવાદની શરૂઆત કરવા માટેનો એક મંચ પૂરો પાડવાનો હતો. ઉપરાંત, તેઓ એકબીજાના દૃષ્ટિકોણ જાણી શકે અને નીતિવિષયક પરિવર્તન માટે પ્રયત્નો અને પ્રગતિ કરી શકે તે પણ 'સંવાદ' નો હેતુ હતો. મેળાનું ઉદ્ઘાટન જાણીતા સામાજિક-કાર્યકર અને અભિનેત્રી શ્રી શબાના આઝમી દ્વારા થયું હતું. મેળા દરમ્યાન 'વિકાસમાં ભાગીદારી' તથા 'બિનસરકારી સંસ્થાઓ અને વ્યવસાયિકતા' વિષયો ઉપર ચર્ચા-ગોષ્ઠી યોજાયાં હતાં. મેળા દરમ્યાન રોજ સાંજે અમદાવાદની કલા સંસ્થા 'દર્પણ અકાદમી' દ્વારા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પણ રજૂ થયા હતા.

'સંવાદ' મેળામાં બાળકોનો 'બાલ વાટિકા' વિભાગ ધ્યાન ખેંચે તેવો હતો. તેમાં ચિત્રકામ, રંગકામ, ચમત્કારો પાછળ રહેલું વિજ્ઞાન દર્શાવતાં નિદર્શનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ યોજાઈ હતી. તેમાં 'ચેતના' દ્વારા બાળકો માટે પોષણ અને સ્વાસ્થ્યલક્ષી રમતોનું આયોજન થયું હતું. મેળાના અંતિમ દિવસે મેળાનું મૂલ્યાંકન થયું હતું. તેમાં જુદા જુદા સામાજિક કાર્યકરો અને મેળામાં ભાગ લેનારા લોકોએ પોતાનાં સૂચનો આપ્યાં હતાં.

આદિવાસી સ્વશાસન વિશે યોજાયેલ પરિસંવાદ

તા. ૪ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૮ના રોજ ઉન્નતિએ આદિવાસી સ્વશાસનના મુદ્દા પર એક સેમિનારનું આયોજન કર્યું હતું. તેમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં કામ કરતી સ્વયંસેવી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, આ વિષયમાં રુચિ ધરાવતા નિષ્ણાતો, આદિવાસીઓની જીવનશૈલી પર સંશોધન કરનાર સંશોધકો તથા પત્રકારે હાજરી આપી હતી.

તા. ૨૦ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૭ના રોજ ગુજરાત સરકારે અનુસૂચિત વિસ્તારો માટેના અધિનિયમ તરીકે વટહુકમ બહાર પાડ્યો છે. તેને અનુલક્ષીને આ સેમિનાર યોજાયો હતો. સેમીનારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ વટહુકમને સમજવો તથા તેને આદિવાસી અનુકૂળ બનાવવા સરકારને સૂચનો કરવાનો હતો.

શ્રી પી. બાસુ. (એડિશનલ ચીફ સેક્રેટરી)એ સેમિનારમાં ઉપસ્થિત રહી સહભાગીઓના સૂચનો સાંભળ્યાં તથા આ વટહુકમમાં જરૂરી સુધારાઓ દાખલ કરવા માટે એક સમિતિ બનાવી તેના પર ફરીથી ચર્ચા વિચારણા કરવી એમ નક્કી થયું હતું. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં કદાચ પ્રથમ વાર કાયદો બનાવવા સ્વયંસેવી સંસ્થાઓનાં સૂચનો ગણતરીમાં લેવામાં આવશે.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ગુજરાત રાજ્ય નાણાં પંચને સુપરત કરેલું આવેદનપત્ર:

ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ, ૧૯૮૩માં કરાયેલી જોગવાઈ અનુસાર રાજ્ય સરકારે દર પાંચ વર્ષે પંચાયતો નગરપાલિકાઓ તથા મહાનગરપાલિકાઓને રાજ્ય સરકાર તરફથી નાણાંની ફાળવણી કરવા માટે એક રાજ્ય નાણાંપંચની નિમણૂક કરવી ફરજિયાત છે. આ મુજબ ૧૯૮૩થી રાજ્ય સરકારે નાણાંપંચની રચના કરી છે.

તા. ૮ જાન્યુઆરી ૧૯૮૮ના રોજ 'પશ્ચિમ ભારત પંચાયતી રાજ મંચ' તરફથી આ નાણાં પંચના સભ્ય પ્રોફેસર શ્રી મહેશ ભટ્ટને સ્વયંસેવી સંસ્થાઓએ મળીને પંચાયતને લગતી નાણાકીય જોગવાઈ અંગેના સૂચનો સુપરત કર્યાં હતાં. ત્યાર બાદ તા. ૨૨, જાન્યુઆરી ૧૯૮૭ના રોજ છ વ્યક્તિઓની બનેલ સમિતિએ સમગ્ર નાણાંપંચ સમક્ષ આ સૂચનોનું આવેદનપત્ર સુપરત કર્યું હતું. તેમાં સૂચનો ઉપર સંયુક્ત ચર્ચા બાદ યોગ્ય અને વ્યાવહારિક સૂચનોનો નાણાં પંચે સ્વીકાર કરવાની ખાતરી આપી હતી. પંચાયતો આર્થિક રીતે સદ્ધર બને અને સ્થાનિક સ્તરે સરકાર તરીકે અસરકારક રીતે કામ કરી શકે તેવી નાણાકીય ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે તે હેતુ સાથે આ સૂચનો કરવામાં આવ્યાં હતાં. શાસનની નાણાંવ્યવસ્થામાં પ્રથમવાર આ રીતે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ પોતાની સક્રિય ભૂમિકા અદા કરી હતી.

થોમસ કોચરીએ નકારી કાઢેલો એવોર્ડ :

ભારતના ૮૦ લાખ માછીમારોના અધિકારો માટે જંગે ચડનારા ૫૭ વર્ષીય અમેરિકાના પેવ ફાઉન્ડેશન ઓફ મેસેચ્યુસેટ્સની ૧.૫૦ લાખ ડોલરની ફેલોશિપ નકારી કાઢીને સમાચારોમાં ચમક્યા હતા. તેઓ તાજેતરમાં જ 'વર્લ્ડ ફોરમ ઓફ ફિશ વર્કર્સ એન્ડ ફિશ હાર્વેસ્ટર્સ' (ડબ્લ્યુએફએફ)ના મહાસંયોજક તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટાયા છે. દુનિયાભરના ૧૦ કરોડ માછીમારોના અધિકારો માટે લડવા આ ફોરમની રચના કરવામાં આવી છે. તેમણે શા માટે ફેલોશિપ ફગાવી દીધી એવું પૂછવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "આ એવોર્ડ એ અમારા આંદોલનની સ્વીકૃતિ છે પણ આ એવોર્ડ સાથે સંકળાયેલાં નાણાંનો અર્થ કંઈક જુદો જ છે. ફિલાડેલ્ફિયાના આ પેવ ફાઉન્ડેશનને 'સન' નામની એક તેલ કંપની નાણાં આપે છે અને તેણે કેટલાંય વર્ષોથી દરિયાઈ પ્રદૂષણ ફેલાવ્યું છે. એક પ્રદૂષક પર્યાવરણના જતન માટે એવોર્ડ આપે એ વિરોધાભાસ છે. એક પ્રદૂષક કંપની પાસેથી

એવોર્ડ સ્વીકારવો એ અનૈતિક છે. મહત્વનું તો એ છે કે માછીમારોની જિંદગીને જોખમમાં મૂકતાં પરિબળો સામે લડવું.”

(સ્રોત : ડાઉન ટુ અર્થ, માર્ચ-૧૯૯૮)

‘વૈશ્વિક પર્યાવરણ સવલત’ની પ્રથમ સભામાં :

‘વૈશ્વિક પર્યાવરણ સવલત’ (ગ્લોબલ એન્વાયર્નમેન્ટ ફેસિલિટી-જીઈએફ)ની ૧૯૯૧ સભ્ય દેશોની પ્રથમ સભા ૧થી ૩ એપ્રિલ-૧૯૯૮ દરમ્યાન નવી દિલ્હીમાં મળી રહી છે. તેની સ્થાપના ૧૯૯૧માં થઈ હતી અને તે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ(યુએનડીપી), સંયુક્ત રાષ્ટ્ર પર્યાવરણ કાર્યક્રમ (યુએનઈપી) અને વિશ્વ બેંકની એક સંયુક્ત પરિયોજના છે. તેનું કામ પર્યાવરણની સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવાનું છે. તેમાં ત્રણ સ્તરે વહીવટની સંકુલ વ્યવસ્થા છે. તેનું મુખ્ય સંચાલક મંડળ ‘કાઉન્સિલ’ (પરિષદ) છે. તેમાં ૧૯ વિકસતા દેશોમાંથી, ૧૪ વિકસિત દેશોમાંથી અને ૨ બહુરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રોમાંથી સભ્યો છે. ‘એસેમ્બલી’ (સભા)માં તમામ સભ્ય દેશો છે. સચિવાલય પરિષદ, સભા અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ વચ્ચે મધ્યસ્થી કરે છે. ‘સભા’ એપ્રિલમાં ‘પરિષદ’ના સભ્યોએ જે પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા કરવાની છે તેને વિશે ચર્ચા કરશે. આગામી બેઠકમાં તેણે દાતાઓને પ્રદૂષકો છોડવા અંગેના મુદ્દા અને જૈવિક વિવિધતાના જતન અંગેના વિકસતા દેશો સામેના પર્યાવરણીય પડકારો અંગે પ્રતિભાવ આપવા મનાવવાના છે. બીજો એક એ મુદ્દો ઉઠાવવાની જરૂર છે કે વિવિધ સરકારો દ્વારા હાથ પર લેવાયેલી પરિયોજનાઓની જવાબદારી કોણ કેટલી લે. સરકારો સર્વસામાન્ય પર્યાવરણીય પ્રશ્નો અંગે વાટાઘાટો કરવા અક્ષમ છે કારણ કે જીઈએફ એક એવું ફોરમ બની ગયું છે કે જ્યાં તેમણે નાણાં

માટે એકબીજા સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરવું પડે છે. વિકસતા દેશોની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આરંભથી જીઈએફની સ્થાપનાનો વિરોધ કરતી રહી છે કારણ કે કઈ પરિયોજના માટે નાણાં આપવાં તેમાં વિશ્વ બેંક મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જો કે, હાલની ‘સભા’માં મોટા ભાગની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને નિમંત્રણ અપાયું નથી પરંતુ માત્ર ૨૮ જેટલી જ સંસ્થાઓને હાજર રહેવા માટે નાણાં અપાઈ રહ્યાં છે. આથી વિકસતા દેશોની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ ચોંકી ગઈ છે અને તેથી તેઓ માત્ર જીઈએફની નાણાં પૂરાં પાડવાની પદ્ધતિ સામે જ વાંધો નથી ઉઠાવતી પરંતુ પર્યાવરણના જતન અંગેની તેની ચિંતા સામે જ શંકા ઉઠાવે છે. તા.૬-૧-૧૯૯૮ના રોજ જીઈએફના હટન આર્શર અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા બેઝેદી નવી દિલ્હીમાં અનેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓને ‘પરિષદ’ની બેઠક માટેની કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવા માટે મળ્યા હતા. આ બેઠકમાં જ જીઈએફના પ્રતિનિધિઓ સામે અનેક ફરિયાદો કરવામાં આવી હતી. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓએ એવી ફરિયાદ કરી કે પરિયોજનાઓ માટેનાં નાણાં મંજૂર કરવામાં આવતાં નથી અને આ પરિયોજનાઓ સંબંધી પત્રવ્યવહારને અવગણવામાં આવે છે. જેમણે આ બેઠકમાં ભાગ લીધો હતો તેમાં સોસાયટી ફોર ધ પ્રમોશન ઓફ વેસ્ટલેન્ડ ડેવલપમેન્ટ (એસપીડબ્લ્યુડી), વર્લ્ડ વાઈલ્ડલાઈફ ફંડ (ડબ્લ્યુડબ્લ્યુએફ) - ઈન્ડિયા, ડેવલપમેન્ટ ઓલ્ટર્નેટિવ્ઝ, પાર્ટિસિપેટરી રિસર્ચ ઈન એશિયા (પીઆરઆઈએ) અને રણથંભોર ફાઉન્ડેશનનો સમાવેશ થાય છે. (સ્રોત : ડાઉન ટુ અર્થ, માર્ચ-૧૫, ૧૯૯૮.)

પૃષ્ઠ ૧૯નો શોષ ભાગ

સુધારા કરવા અને સંસ્થાને ફરી ચેતનવંતી બનાવવી એ વિશ્વ બેંકમાંના અને વિશ્વ બેંકની પરિયોજનાઓનો અમલ કરનારી ઘણી સરકારી સંસ્થાઓમાંના સંસ્થાગત સુધારામાં મહત્વની બાબત બની રહે છે.

તત્કાળ પગલાં લેવા માટેનાં જરૂરી ક્ષેત્રો

ઉપરોક્ત મેળવેલી શીખનાં સંદર્ભમાં વિશ્વ બેંકે જે ક્ષેત્રોમાં તાકીદના ધોરણે કામ કરવાનું છે તે નીચે મુજબ છે:

૧. વિશ્વ બેંકનું વડું મથક તેમ જ જે તે દેશ અને પ્રદેશમાંની તેની કચેરીઓએ માહિતીના પ્રસારની બાબતમાં વધુ સક્રિય થવાનું છે. આરંભમાં, પ્રાદેશિક સહભાગિતા કાર્યલક્ષી યોજનાઓમાં (આર.પી.એ.પી.) જે નીતિવિષયક બાબતો અને પરિયોજનાઓ અંગે માહિતીના પ્રસાર માટે સક્રિયતા કેવી રીતે દાખવવી તેની યોજના

ઘડવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. આ કામ કાર્યકારી જૂથ સાથે મળીને થઈ શકે કે જેથી બંનેના પ્રયાસોનું સંકલન કરી શકાય.

૨. વિશ્વ બેંકે સહભાગિતા સંયોજકોની નિશ્ચિત ભૂમિકા અને કાર્યકારી જૂથના પ્રાદેશિક વિભાગો સાથેના તેમના સંબંધો અંગે વિશ્વ બેંકે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. માહિતીના પ્રવાહ અને વ્યવસ્થા અંગેના ઉત્તરદાયિત્વ અંગે પણ સ્પષ્ટતા થવી ઘટે.

૩. દેખરેખ અને ક્ષમતા નિર્માણ મહત્વના પ્રશ્નો છે. વિશ્વ બેંકે જે તે દેશમાં એને માટેની પ્રક્રિયાને ટેકો આપવો જોઈએ. ક્ષમતા નિર્માણ માટેનું વાતાવરણ ઊભું થાય તે માટેનાં વિવિધ પાસાંઓ અંગે જે તે દેશમાં ત્રિપક્ષી સંવાદ થાય તે માટેનો માર્ગ તેનાથી પ્રશસ્ત થશે.

ડૉ. રાજેશ ટંડન દ્વારા રજૂ થયેલું મંતવ્ય ‘ગ્લોબલ એલાયન્સ ન્યૂઝ, ડિસેમ્બર, ૯૬’ના અંકમાંથી લેવામાં આવ્યું છે.

આગામી કાર્યક્રમ

સામાજિક સંચાલકો માટે તાલીમ કાર્યક્રમ

જુન-૧૯૯૮થી જાન્યુઆરી-૧૯૯૯ દરમ્યાન (૯ મહિનાનો) વિકાસને લગતા અનેક વિષયો અને મુદ્દાઓને આવરી લેતો એક લાંબા ગાળાનો સઘન કાર્યક્રમ બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર-અમદાવાદ ખાતે યોજવામાં આવી રહ્યો છે. તેનો મુખ્ય હેતુ વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓના કાર્યના પરિપ્રેક્ષ્ય તરીકે સમાજના શોષણના માળખાની પાયાની સમજણ આપવાનો તથા વિકાસના ક્ષેત્રમાં સાંપ્રત સમસ્યાઓ, શોષણનું દેશવ્યાપી સ્વરૂપ અને સામાજિક-રાજકીય લોક ચળવળોને સમજીને સંસ્થાઓના કાર્યને દિશાસૂચન પૂરું પાડવાનો છે.

આ કાર્યક્રમમાં સમસ્યાઓની બૌદ્ધિક સમજણ ઉપરાંત આ ક્ષેત્રને લગતી જાણકારી અને આવડતોનો વિકાસ, સરકારી નીતિઓને અસર કરીને લોકહિતને ટેકો આપવા એડવોકેસી, નેટવર્કિંગ વિશે જાણકારી, જૂથ વર્તન અને સાંગઠનિક વ્યવહારને લગતી તાલીમ, સંસ્થાઓનાં પોતાનાં સંચાલન માટે નાણાકીય વ્યવસ્થા, ફંડિંગ, બજેટ વગેરે અંગે તાલીમ આપવામાં આવશે. કાર્યક્રમના અંતે દરેક તાલીમાર્થી માટે કોઈ એક ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કોઈ નક્કર પ્રોજેક્ટ લઈ તે દ્વારા અભ્યાસ માટેની વ્યવસ્થા થશે.

આ કાર્યક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સંચાલકો સ્થાનિક સંગઠનો અને જૂથોના અનુભવી કાર્યકરો સભ્યો તેમ જ વિકાસના ક્ષેત્રમાં રસ ધરાવતા બિનઅનુભવી કાર્યકરો પણ ભાગ લઈ શકશે. જરૂરિયાત પ્રમાણે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ક્ષેત્રીય અનુભવની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક કરશો. અનિતા કે. દીક્ષિત, બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૯. ફોન નં. ૪૬૪૯૨૮ ફેક્સ ૬૫૬૧૮૪૫.

પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના ક્ષમતાવર્ધન માટેનો તાલીમ કાર્યક્રમ

સ્વયંસેવી સંસ્થાઓના કાર્યકર્તાઓ માટે પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓના ક્ષમતાવર્ધન ઉપર ઉચ્ચતિ દ્વારા એક તાલીમ કાર્યક્રમનું આયોજન તા. ૨૭થી૩૦ મે, ૧૯૯૮ના રોજ કરવામાં આવ્યું છે. આ તાલીમ કાર્યક્રમના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ છે: ૧. પંચાયતી રાજ ઉપર સમજ વિકસાવવી. ૨. ગ્રામીણ વિકાસના કાર્યક્રમમાં પંચાયતોને સાથે લઈ કામ કરવા અંગેની ક્ષમતા વિકસાવવી. તાલીમમાં મુખ્યત્વે નવો પંચાયત અધિનિયમ, સ્વશાસન, શાસનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી, શાસનમાં પારદર્શિતા વગેરે વિષયોને આવરી લેવામાં આવશે. તાલીમ કાર્યક્રમમાં સ્વયંસેવી સંસ્થામાં બે વર્ષના કામનો અનુભવ હોય તેવા કાર્યકર્તાઓ ભાગ લઈ

શકશે. કાર્યક્રમની નોંધણી ફી રૂ. ૫૦૦/- છે. કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતી સંસ્થાએ સંપર્ક કરવો : ઉચ્ચતિ, અમદાવાદ.

રણનીતિક આયોજન (સ્ટ્રેટેજિક પ્લાનિંગ) અંગે કાર્યશાળા

ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે વ્યૂહાત્મક આયોજન અંગે ૨૭થી૫ જુન-૧૯૯૮ દરમ્યાન એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાશે. આ કાર્યશાળાના હેતુઓ નીચે મુજબ રહેશે :

૧. સંસ્થાઓને તેમના હેતુઓ અને કાર્યક્ષેત્ર તેમની આંતરિક ક્ષમતાના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ કરવા માટે સક્ષમ બનાવવી. ૨. સંસ્થાની તાકાત અને નબળાઈઓના સંદર્ભમાં બાહ્ય માહોલનું વિશ્લેષણ કરવા સંસ્થાઓને સક્ષમ બનાવવી. ૩. વ્યૂહાત્મક ઉદ્દેશો, પ્રશ્નો / મુદ્દાઓ અને સંસાધનોની જરૂરિયાતો નક્કી કરવા સંસ્થાઓને સક્ષમ બનાવવી. ૪. સંસ્થાઓને તેમની પોતાની વ્યૂહાત્મક યોજનાઓ તૈયાર કરવા અને વિકસાવવા સક્ષમ બનાવવી. ઉપરોક્ત કાર્યક્રમ માટે સહભાગી દીઠ રૂ. ૫૦૦ની ફી રહેશે. વિગતો માટે સંપર્ક સાધો : ઉચ્ચતિ.

૩. સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન (મોનિટરિંગ એન્ડ ઈવેલ્યુએશન) અંગે કાર્યશાળા

ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે ૧૭-૨૦, ઓગસ્ટ-૧૯૯૮ દરમ્યાન સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન (મોનિટરિંગ એન્ડ ઈવેલ્યુએશન) અંગે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યશાળાના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે :

૧. દેખરેખ અને મૂલ્યાંકનમાં સહભાગી પદ્ધતિઓ વિશે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની વિભાવનાત્મક સમજ વિકસાવવી. ૨. સંસ્થાની અંદર સહભાગી દેખરેખ અને મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિ ઊભી કરવાનું કૌશલ્ય સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં વિકસાવવું. સહભાગી દીઠ રૂ. ૫૦૦ની ફી રાખવામાં આવી છે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો : ઉચ્ચતિ.

નોંધ :

સંસ્થા સંચાલન (ઓર્ગનાઈઝેશનલ મેનેજમેન્ટ) અંગેનો કાર્યક્રમ જે તા. ૧૮થી ૨૧ મે, ૧૯૯૮ દરમ્યાન યોજાવાનો હતો તે અનિવાર્ય સંજોગોને કારણે અચોક્કસ મુદત સુધી લંબાવવામાં આવ્યો છે. આ કાર્યક્રમની નવી તારીખ નક્કી થયા બાદ સંસ્થાઓને જણાવવામાં આવશે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

લેસર હ્યુમન્સ : આ એક દસ્તાવેજી વિડિયો ફિલ્મ છે. તે 'વાલ્મિકી સમુદાય' ની માથે મેલું ઉપાડવા અંગેની વ્યાવસાયિક કામગીરી માટે જ્ઞાતિગત, આર્થિક, મહિલાલક્ષી પરિબળો તથા રાજ્યની ભૂમિકા કેવી રીતે જવાબદાર છે તેની તપાસ કરે છે અને તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. ગુજરાતનાં ગામડાંમાં આ પ્રથા અમલમાં છે અને સ્ત્રીઓ ટોપલામાં મેલું માથે ઉપાડીને જતી આજે પણ જોવા મળે છે. આજે ૨૦મી સદીમાં આ જોવા મળે એ દુઃખદ છે. આપણા દેશના અમુક વર્ગના લોકોને માનવીઓના મળનો નિકાલ કરવાના વ્યવસાયમાં ગુલામ બનાવી દેવાયા છે કારણ કે તેઓ એવા જૂથમાં જન્મ્યા છે કે જેઓ પરંપરાગત રીતે અતિ શુદ્ધ (લેસર હ્યુમન્સ) ગણવામાં આવે છે. 'લેસર હ્યુમન્સ' ફિલ્મને 'મુંબઈ ઈન્ટરનેશનલ ફિલ્મ ફેસ્ટિવલ-૧૯૯૮'માં દ્વિતીય ક્રમે શ્રેષ્ઠ ફિલ્મ ગણીને રજત ચંદ્રક એનાયત કરાયો છે. એની કેસેટ ગુજરાતી અને અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ છે. ગુજરાતીમાં લેવાયેલી મુલાકાતોને અંગ્રેજી સબટાઈટલ સાથે દર્શાવાઈ છે.

રજૂઆત: નવસર્જન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ. નિર્માણ : દૃષ્ટિ મિડિયા કલેક્ટિવ, દિગ્દર્શન-સ્ટાલિન કે., સમય : ૫૯ મિનિટ, રૂ.૪૩૦. નકલ માટે સંપર્ક સાધો : દૃષ્ટિ, બી-૧, દિવ્યા એપાર્ટમેન્ટ્સ, શ્રદ્ધા પેટ્રોલ પંપ સામે, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૪.

રાજસ્થાનકી કૃષિમેં મહિલાઓંકી ભાગીદારી : રાજસ્થાનમાં સૂકી, પહાડી, પથરાળ જમીન, પથરાયેલી રેતી, ઓછો વરસાદ વગેરે જેવી પ્રતિકૂળ સ્થિતિ છતાંય આ પ્રદેશના ૪૭ ટકા જેટલા લોકો કૃષિ અથવા કૃષિ આધારિત પ્રવૃત્તિઓને સહારે પોતાની આજીવિકા કમાય છે. રાજસ્થાનમાં કોઈક જ એવો દાખલારૂપ ખેડૂત પરિવાર જોવા મળશે કે જેમાં બીજની વાવણીથી બીજના સંગ્રહ સુધીની પ્રક્રિયાના જુદા જુદા તબક્કે મહિલાઓએ શ્રમ દ્વારા પોતાનું યોગદાન ન આપ્યું હોય. પરંતુ આ વ્યાપક ભૂમિકા બાદ પણ ખેતીવાડીમાં મહિલાઓના યોગદાનને ના કેવળ આમ જનતા પરંતુ સરકાર પણ 'જોયું ન જોયું' કરે છે. ત્યાં સુધી કે સ્વયં ગ્રામીણ મહિલા પણ પોતાને કૃષિકાર્યથી જોડાયેલી વ્યવસાયી મહિલાના રૂપમાં ન જોતાં 'ઘરેલુ' કામ કરનાર મહિલા જ માને છે. આ સંદર્ભમાં ખેતીમાં મહિલાઓની ભૂમિકાને ઓળખવા અને પરિભાષિત કરવા માટે એક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું. પૂર્વાયાજિક કુશવાહા અને એસ. રામનાથને આ અધ્યયનના નિષ્કર્ષને અને અધ્યયન દરમ્યાન તૈયાર કરવામાં આવેલા કેસ સ્ટડીઝને ત્રણ પુસ્તિકાઓની શૃંખલામાં પ્રસ્તુત કરી છે. પ્રથમ પુસ્તકમાં રાજસ્થાનમાં અધ્યયન ક્ષેત્રમાં ખેતીના કામ સાથે જોડાયેલી મહિલાઓની ભૂમિકાને પરિભાષિત કરી છે સાથે સાથે કૃષિવિસ્તારની પ્રવૃત્તિઓમાં મહિલાઓને જોડવાના રાજસ્થાન સરકારના પ્રયાસ પર નજર નાંખી છે. સાથે સાથે રાજ્ય સરકાર દ્વારા અપાતી કૃષક મહિલા તાલીમને

વધુ સારી બનાવવા સંબંધે કેટલાંક સૂચનો પણ આપ્યાં છે. દ્વિતીય તથા તૃતીય પુસ્તકમાં કેટલાક ખેડૂત બહેનોનાં વૃતાંત દર્શાવ્યાં છે. પુસ્તકની ભાષા હિન્દી છે. વધુ માહિતી માટે સંપર્ક સાધો : એસ. રામનાથન ૪/૯૪, જવાહરનગર, જયપુર-૩૦૨૦૦૪ ફોન/ફેક્સ ૦૧૪૧-૬૫૨૬૩૧.

ગ્રામ પંચાયત ક્ષમતાવર્ધન તાલીમ સહાયક સામગ્રી : નવો પંચાયતી રાજ ધારો-૧૯૯૩, જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ સ્તરે સ્વશાસનના માળખાને મજબૂત કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. પંચાયતોએ પહેલી જ વાર બંધારણીય માન્યતા મેળવી છે. આ પરિવર્તન લોકોની માંગણીને લીધે નહિ પણ સંસદના સુધારા દ્વારા થયું છે. નવા કાયદામાં કરાયેલી જોગવાઈ અનુસાર વિકેન્દ્રિત ઢબે સ્વશાસન કરવા માટે સ્થાનિક સ્તરે તૈયારીનો અભાવ છે. સ્વશાસન અંગે પાયાની સમજ વિકસાવવા માટે 'ઉન્નતિ' એ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે અનેક પુસ્તિકાઓ, પત્રિકાઓ અને વિડિયો કેસેટ તૈયાર કર્યાં છે. આ જ સંદર્ભમાં ઉન્નતિએ હાલમાં સ્વશાસનનાં સંદર્ભ, પ્રસ્તુતતા અને મહત્વ વિશે સ્પષ્ટતાઓ કરતી તાલીમ સામગ્રીનો સંપુટ તૈયાર કર્યો છે. તે ચાર ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે અને તે દરેક વિભાગ ક્રમશઃ નીચેના મુદ્દાઓ વિશે ચર્ચા કરે છે: ૧. વિકાસ એટલે શું ? ૨. વિકાસ ન થવા માટેનાં કારણો. ૩. વિકલ્પ શું છે ? ૪. નવો પંચાયતી રાજ ધારો : સ્વશાસનની દિશામાં. દરેક વિભાગમાં ૫ થી ૫૦ દૃશ્યો છે. તે ચર્ચા દરમ્યાન ઉપયોગી બનશે. તાલીમ દરમ્યાન કેવી રીતે આ ચિત્રોનો ઉપયોગ કરવો તેનું દરેક વિભાગ ઉપર માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. તથા આ મુદ્દાઓને દરેક સંપુટ ઉપર વિસ્તૃત રીતે સમજાવવામાં પણ આવ્યાં છે. આ ચારે સંપુટો ગુજરાતી ભાષામાં છે. તેની કિંમત રૂ. ૨૫૦ છે. પ્રાપ્તિ સંસ્થાન : 'ઉન્નતિ'.

જલાગમ પ્રબંધન : વોટરશેડની યોજનાની પ્રક્રિયાને ઘણી સંસ્થાઓ ખૂબ ગુંચવાડા ભરી અને ટેકનિકલ માનીને તેનાથી મુંઝવણ અનુભવે છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને 'સોસાયટી ઓફ પીપલ ફોર ડેવલપમેન્ટ' દ્વારા આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. આ પુસ્તિકામાં વોટરશેડથી સંબંધિત વિવિધ જાણકારી જેવી કે વોટરશેડ શું છે, વોટરશેડ શા માટે, વોટરશેડ પ્રબંધ, વોટરશેડના આધાર સ્તંભ તથા વોટરશેડનાં સંસાધનોની વિવરણિકાનો સમાવેશ કરાયો છે. આ જાણકારીને આ પુસ્તકમાં ખૂબ સરળ રીતે જ્યાં જરૂર છે ત્યાં રેખાચિત્રો અને આલેખ દ્વારા સમજાવાઈ છે. પુસ્તિકાની વિશિષ્ટતા એ છે કે તે એક સાથે જ બે ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. એક તરફ અંગ્રેજી છે અને બીજી તરફ ગુજરાતી પુસ્તિકાની કિંમત : રૂ. ૪૫ પ્રાપ્તિસ્થાન : સોસાયટી ઓફ પીપલ ફોર ડેવલપમેન્ટ ૫૮ દૂન વિહાર રાજપુર રોડ, દહેરાદૂન-૨૪૮૦૦૧. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫

પંચાયતી રાજના મુદ્દે અમે પંચાયતોની નાણાં વ્યવસ્થા અંગે તથા પંચાયત ધારો આદિવાસી વિસ્તારોને લાગુ પાડવા અંગે સરકાર સાથે સીધો સંપર્ક સાધ્યો. ૯-૧-૧૯૯૮ના રોજ ગુજરાત રાજ્ય નાણાં પંચના સભ્યો સાથે એક બેઠકનું આયોજન કરાયું અને પછી ૨૨-૧-૧૯૯૮ના રોજ છ સભ્યોની એક સમિતિએ નાણાં પંચને એક આવેદનપત્ર સુપરત કર્યું.

તા. ૪-૨-૧૯૯૮ના રોજ આદિવાસી સ્વશાસન અંગે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ સાથે એક બેઠકનું આયોજન કરાયું. આ બેઠકમાં સરકાર દ્વારા બહાર પડાયેલા જાહેરનામાની ટીકા કરાઈ અને ધારો ફરીથી ઘડવા સૂચનો કરવામાં આવ્યાં. પંચાયતી રાજ વિભાગના સચિવ શ્રી બસુ પણ આ બેઠકના અંત ભાગમાં હાજર રહ્યા અને તેમને આ સૂચનો જણાવાયાં. સ્વશાસન અંગે આદિવાસીઓની વિભાવના વિશે પથી૭ માર્ચ, ૧૯૯૮ દરમ્યાન એનપીવાયએમ સાથે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું. આવશ્યક દવાઓની નીતિની એડવોકસી માટેનું કામ વ્યવસ્થિત ઢબે આગળ વધી રહ્યું છે અને પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રોનો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો છે. આગામી મહિનાઓમાં અન્ન સલામતી માટેની ઝુંબેશ હાથ ધરવાનું પણ આયોજન કરી રહ્યા છીએ.

અમે અમારી સહયોગી સંસ્થાઓને એ જણાવતાં આનંદની લાગણી અનુભવીએ છીએ કે અમે રાજસ્થાનમાં જોધપુર ખાતે એક ક્ષેત્રીય કાર્યાલય શરૂ કર્યું છે. રાજસ્થાનમાંનાં સહયોગી જૂથો માટે અમે કાર્યક્રમ સમીક્ષા અંગે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું હતું. તેનો હેતુ રણ પ્રદેશમાં મૂળભૂત અધિકારો અને આજીવિકાના પ્રશ્નો ઉકેલવાની રણનીતિઓ સમજવાનો હતો.

આ પ્રક્રિયામાં ૫ સંગઠનોએ ભાગ લીધો અને હવે સહભાગી કાર્યક્ષમ સમીક્ષા હાથ ધરાશે. જેન્ડર અંગે સંવેદનશીલતા કેળવવા તથા તેનો આયોજનમાં સમાવેશ કરવા માટે અમે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કર્યું. તેમાં ૧૭ સંસ્થાઓમાંથી ૨૭ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો. ‘નેશનલ ફાઉન્ડેશન ઓફ ઈન્ડિયા’ના બે સાથીઓએ તેમાં ભાગ લીધો અને મહિલાઓના પ્રશ્નો અંગેની સંસ્થાગત નીતિઓ વિશે વિચારોની આપણે કરી. અમારા એક સહયોગી જૂથ એમએમવીએસ દ્વારા અમારા સહયોગથી ૧૦થી ૧૩ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ગ્રામ પંચાયત અંગે મહિલાઓમાં જાગૃતિ લાવવા માટેના એક કાર્યક્રમનું આયોજન કરાયું. આ કાર્યક્રમનો હેતુ પંચાયતોમાં ભવિષ્યમાં નેતાઓ તરીકે મહિલાઓ તૈયાર થાય તે હતો. ઉદયપુરના આદિવાસી પ્રદેશમાં અમારી સહયોગી સંસ્થા ‘અંકુર’ દ્વારા ૭થી ૧૪ જાન્યુઆરી-૧૯૯૮ દરમ્યાન ૧૫૭ ગામોમાં આદિવાસી સ્વશાસન અંગે સરકારે જે કાયદો ઘડ્યો છે તે અંગેની સમજના પ્રચાર અર્થે એક પદયાત્રાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

રાજસ્થાનના થાર રણ વિસ્તારની અમારી સહયોગી સંસ્થા ‘શાંતિ મૈત્રી મિશન’ દ્વારા સપ્ટેમ્બર-૯૭માં યોજાયેલી પદયાત્રાનો અહેવાલ પ્રકાશિત કરાયો છે. પંચાયતો આ અહેવાલનો ઉપયોગ સ્વશાસન માટે વધુ તક મળે તે માટે એડવોકસી કરવા માટે કરે છે. કારણ કે આ રણપ્રદેશમાં નહેર વિસ્તારમાં મોટા ભાગની શાસકીય સત્તા ‘કમાન્ડ એરિયા ડેવલપમેન્ટ એજન્સી’(સી.એ.ડી.એ.)ના હાથમાં છે. અમારા સાથીઓએ સાલાસર ખાતે ૨૦થી ૨૨ માર્ચ, ૧૯૯૮ દરમ્યાન ‘ઉરમૂલ ટ્રસ્ટ’ ની વાર્ષિક બેઠકમાં ભાગ લીધો. આ બેઠકનું મુખ્ય કેન્દ્રબિંદુ શાંતિ પર હતું તથા ‘ઉલ્કા’ દ્વારા સંજય ઘોષના કરાયેલા અપહરણના સંદર્ભમાં આ મુદ્દે ચર્ચા થઈ હતી. ઉચ્ચતિના રાજસ્થાનના ક્ષેત્રીય કાર્યાલયમાં નવા સાથીઓ જોડાયા છે. ક્ષમતા વર્ધનના કાર્યક્રમ માટે સુશ્રી અનિન્દિતા પટનાયક તથા સ્વશાસન ક્ષેત્રે સુશ્રી શંપા બાતબ્યાલ અને સુશ્રી કીર્તિ શર્મા જોડાયાં છે.

આ ત્રણ માસના ગાળા દરમ્યાન ઓરિસ્સામાં ‘ગ્રામ વિકાસ’ સંસ્થાના કાર્યક્રમોનો અભ્યાસ કરવાની અમને તક મળી. તે ‘ગ્રામીણ આરોગ્ય અને પર્યાવરણ કાર્યક્રમ’ ચલાવે છે. કાર્યક્રમના ટકાઉ આયોજન અંગેની સમજ તેનાથી અમને પ્રાપ્ત થઈ. સાર્વજનિક સંસાધનોના યોગ્ય સંચાલનથી કોઈ પણ સમુદાય ગામ માટે એટલા પ્રમાણમાં પૂરતું ભંડોળ ઊભું કરી શકે છે કે જેનાથી ગામમાં સફાઈ, આરોગ્ય અને શિક્ષણની જરૂરી સવલતોનો નિભાવ થઈ શકે. આ અનુભવમાંથી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અર્થપૂર્ણ શીખ અને આંતરસૂઝ મેળવી શકે છે.

‘ઉન્નતિ’ છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં

‘સંવાદ’ નામની એક અનોખી ઘટનામાં ‘ઉન્નતિ’ની સહભાગિતા સાથે આ વર્ષનો આરંભ થયો. ‘સંવાદ’ એક વિકાસ મેળો હતો. ‘ચેતના’એ તેનું આયોજન કર્યું હતું. આ બનાવે અમને નાગરિકો, સરકાર અને ઉદ્યોગ ગૃહો સાથે વિકાસના વિવિધ પ્રશ્નો અને વ્યૂહરચનાઓ વિશે વિચારોની આપણે કરવાની તક પૂરી પાડી. છેલ્લા દાયકા દરમ્યાન સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની શી અસર પડી છે તેના વિશે પણ આદાન-પ્રદાન થયું. આ મેળાએ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સરકાર અને ઉદ્યોગ ગૃહો વચ્ચે સંવાદનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. ‘ઉન્નતિ’એ આ મેળામાં ભાગ લીધો, સ્ટોલ દ્વારા સામગ્રીનું વિતરણ કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં ચાલી રહેલી ચર્ચામાં ભાગ પણ લીધો. આ ચર્ચા દરમ્યાન ‘ઉન્નતિ’ આંતરક્ષેત્રીય સહયોગ માટે તૈયાર હતી પરંતુ સામાજિક ન્યાયનાં પાયાનાં મૂલ્યો પર તથા વિકાસના હેતુ માટે જાણવાયેલાં નાણાંના ઉપયોગમાં કરકસર વર્તાય તેના પર તેણે ભાર મૂક્યો.

ગુજરાતમાં તાલીમકારોની ક્ષમતા વધારવા માટેની તાલીમના બીજા તબક્કામાં ૧૪ સંસ્થાના ૨૪ સહભાગીઓએ ભાગ લીધો. અમારી સહભાગી સંસ્થા ગ્રામ વિકાસ ટ્રસ્ટ (દ્વારકા)એ આ કાર્યક્રમનું યજમાનપદ સંભાળ્યું હતું. સહભાગીઓની પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવવાની કુશળતા (ફેસિલિટેશન સ્કેલ) વધે તેના ઉપર આ કાર્યક્રમમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું. ઉપરાંત, ઓખામંડળ પ્રદેશમાં પ્રાકૃતિક સંસાધનના સંચાલન ક્ષેત્રે શું કામ થાય છે તે જોવાની તક પણ સહભાગીઓને મળી. ઘણા સહભાગીઓએ પહેલી જ વાર દ્વારકાધીશનાં દર્શન કર્યાં.

‘વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમોમાં દસ્તાવેજીકરણની જરૂરિયાત અને મહત્વ’ અંગે બીજી એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. ૨૮થી ૩૦ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૮ દરમ્યાનની આ કાર્યશાળામાં ૧૪ સંસ્થાઓના ૨૬ સહભાગીઓ ઉપસ્થિતિ રહ્યા હતા.

‘સહભાગી કાર્યક્રમ આયોજન’ અંગે ૩૧ માર્ચથી ૧ એપ્રિલ-૧૯૯૮ દરમ્યાન એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું તેમાં ૨૦ સંસ્થાઓના ૨૮ સહભાગીઓ હાજર રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમમાં સહભાગીઓને સહભાગી આયોજનનો હેતુ શો હોય છે તેની સમજ અપાઈ અને સહભાગી કાર્યક્રમ યોજનાઓ હાથ ધરવા માટેનાં વિવિધ સાધનો અને પદ્ધતિઓ વિશે તેમને સમજ આપવામાં આવી. બીજી એક કાર્યશાળા સહભાગી સંસ્થા ‘એક્શન એઈડ’ના ૧૨ કાર્યકરો માટે ૧૦થી ૧૨ માર્ચ-૧૯૯૮ દરમ્યાન ‘પર્સપેક્ટિવ પ્લાનિંગ’ વિશે યોજવામાં આવી. આ પ્રકારના આયોજનમાં સામેલ પ્રક્રિયાઓ વિશેની સામૂહિક સમજ વિકસાવવાનો આ કાર્યક્રમનો હેતુ હતો. આ ત્રણ માસ દરમ્યાન અમે માહિતી (ધોલેરા), જીવીએસટી(ઈડર), મહિલા પેયવર્ક(અમદાવાદ), સમજ ટ્રસ્ટ(વિરમગામ), ગ્રુપ(બાવળા) અને કામદાર સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ(અમદાવાદ) સાથે વ્યક્તિગત સંપર્ક સાધી ચર્ચા-વિચારણા કરી. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૯

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાન

જી-૧, ૨૦૦, આજાદ સોસાયટી, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન નં-૬૭૪૬૧૪૫, ફેક્સ નં-૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ : unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય ૨૧-એ, ૯, પોલ રોડ, બચરાજ જી કા બાગ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૩ રાજસ્થાન.

રૂપાંકન : યશોદા કોરિયા અને તરુણ દીપ ગિરધર, ‘ઉન્નતિ’

ચિત્રાંકન : રણજીત બાલમુચુ

મુદ્રણ : સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા.લિ., ૫૫/૧૫, સીટી મિલ કમ્પાઉન્ડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨, ફોન નં.-૫૩૨૪૯૯૦.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કાંઈક શીખી શકીએ.